

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HARİCİLER ve GÖRÜŞLERİ

(Ders Notları)

Prof.Dr. Ahmet AĞIRAKÇA

Haricî, "çıkmaq, itaatten ayrılıp isyan etmek" anlamındaki hurûc kökünden, "ayrılan, isyan eden" anlamında bir sıfat olan hâricun kelimesine nisbet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup topluluk ismi için "Hâriciye" ve "Havâric" şeklinde kullanılır. Fırkanın adı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticilerle fırkanın muhalifleri Havâric ismini "insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar" anlamında kullanmışlardır. Şehristânîye göre haricî, ümmetin ittifak ettiği meşru bir halifeye baş kaldıran herhangi bir kimsedir.¹ Bu başkaldırı Hulefâ-yi Râşidîn'e veya daha sonraki devlet başkanlarına karşı olabilir. Yine muhalifleri tarafından Haricîler hakkında kullanılmış diğer bir isim de "dinden çıkmış" anlamında mârîka'dır.

Kendileri ise Havâric ismini, en-Nisâ 4/100 ayetinden mülhem olarak "*kâfirlerin arasından çıkararak Allah'a ve peygamberine hicret edenler*" diye bir tarif yapmışlardır. Ayrıca bu ismi "*kâfirlerle her türlü bağı koparanlar*" anlamında kullanırlar. Hâricilerin beğendikleri ve kendilerini ifade için kullandıkları başka bir isim de "Allah yolunda savaşıp O'nun rızası için canlarını ve mallarını satan ve Allah'ın da bunları cennete karşılık satın aldığı kimseler" anlamındaki Şurât isimidir. Bu tarif de et-Tevbe suresi (9/111) ;

"Şüphesiz Allah, mü'minlerden canlarını ve mallarını -onlara cenneti vermek karşılığında- satın almıştır. Onlar Allah yolunda savaşır, öldürür ve öldürülürler. Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da yerine getirmeyi taahhüt ettiği hak bir vaaddir. Allah'dan daha çok ahdini kim yerine getirebilir ki? O halde yapmış olduğunuz bu alış verişe sevinin. En büyük kurtuluş işte budur " ayetinden mülhem olarak kullanılır.

Hâricîlere, aralarında bazı gruplara ayrılmadan önceki dönemde, Sıffîn olayının ardından taraflarca benimsenen hakemlere rızâ göstermeyi reddetmelerinden dolayı **Muhakkime**; Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra ilk toplandıkları yer olan Harûrâ'ya nisbetle **Harûriyye** ve buradaki reisleri Abdullah İbn Vehb er-Râsibî'ye izafeten **Vehbiyye** adları da verilmiştir.

Hâricîler'in doğuşu, hemen hemen bütün tarihçiler tarafından Sıffîn Savaşı'nda hakem olayının ortaya çıkışına bağlanmıştır. Buna göre Havâric, hakem tayinini (tahkim) kabul etmesinden dolayı Hz.Ali'den ayrılanların meydana getirdiği bir fırkadır. Fırkanın doğuşunun böyle bir olaya bağlanması isabetli gibi görünürse de tahkimden çok önce Hz. Osman'ın hilâfetinin son yıllarında meydana gelen karışıklıklardan dolayı Müslümanların zihinlerini meşgul eden bazı fikir ve davranışlar göz önünde tutulduğu takdirde, Hâricîliğin tahkim olayı üzerine birden bire ortaya çıkmış bir fırka olmadığı anlaşılır. Aslında Hâricîlerin, "Osman'ı hepimiz öldürdük" şeklindeki sözlerine ve daha o dönemlerden itibaren İhtilâlcî unsurların devamı oldukları yolundaki iddialarından hareketle menşelerinin Hz. Osman'ın 35 (656) yılında şehid edilmesinden önceki zamanlara kadar götürülmesi mümkündür.

37 yılının Safer ayı başında (Temmuz 657) fiilen başlayan Sıffîn Savaşı 10 Safer (28 Temmuz) sabahına kadar bütün şiddetiyle devam etti. Hz.Ali İbn Ebû Tâlib, ünlü kumandanı Malik el-Eşter vasıtasıyla Muâviye ordusuna son darbeyi vurmak üzere iken Amr İbn El-Âs, Muâviye'nin imdadına yetişti ve çarpışmayı durdurarak çözüm için Allah'ın kitabının hakemliğine başvurulması şeklindeki meşhur önerisini ortaya koydu. Hezimete doğru giden Suriyeliler, Amr'ın tavsiyesiyle Şam mushafını beş mızrağın ucuna bağlayarak Iraklıları Allah'ın kitabının hakemliğine davet ettiler. Bu hareket, savaştan yorulmuş ve karşısında kendi kabilesinden olanlara, dindaşına kılıç çekmede tereddütlere düşmüş bulunan Iraklılar üzerinde Amr'ın beklediği tesiri gösterdi. Hz. Ali tereddüde düşen ordusuna bunun bir tuzak olduğunu, gerçekte Şamlıların Allah'ın kitabını bir kenara ittiklerini söylediye de etkili olamadı. Tahkime gidilmesi hususunda ısrar edenlere: "Ben Muaviye ve amr'ı Mekke sokaklarından tanırım nasıl hilebaz olduklarını ben bilirim, küçükken onlarla oyun oynardık o

¹ İbn Hazm, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 114

zamandan beri kurnaz ve hilebazdırlar, onlar size tuzak kuruyorlar bunu unutmayın" diye Hz. Aliyi dinlemediler hatta onu tehdit bile ettiler. Başka çare kalmadığını gören Halife savaşı durdurup Maliku'l-Eşter'i geri çağırarak zorunda kaldı.

Hiz. Ömer döneminde çeşitli fetihlere katılan, Hiz. Osman ve Hiz. Ali zamanında valilik yapan Eş'as İbn Kays tahkime gidilmesinde ısrar edenlerden olup Ali'nin karşı çıkmasına rağmen kendisine katılanlarla birlikte Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Iraklıların hakemi olarak ilân etti. Muâviye'nin hakemi ise Amr İbn el-Âs idi. Hakemlerin kararı açıklaması üzerine Eş'as kimseye danışmadan kararı askerler arasında anlatmaya başladı. Askerlerin pek çoğu ve özellikle Temîm kabilesine mensup olanlar, neticenin kötü olduğunu görünce tahkime gitmenin yanlış olduğunu görerek yaptıklarına pişman olup bunu telafi etmeye başladılar. Bunun için de "*lâ hükme illâ lillâh*" (hüküm ancak Allah'a aittir)² sloganıyla anlaşmaya karşı çıktılar. Hiz. Ali buna mukabil şöyle der: "Hak bir söz. Fakat bununla batıl murat ediliyor."³ Halife Hiz. Ali'nin bütün açıklamalarına rağmen başlangıçta savaşın durdurularak hakeme başvurulması hususunda ısrar eden bu kişiler öyle anlaşılıyor ki pişmanlık duymaya başlamıştı.

Ne yazık ki Hiz. Ali'ye karşı gelerek hakemlerin hükmüne razı olması için zorlayan ve hakemi dahi ona bizzat seçtiren bu grup daha sonra hakeme gitmeyi büyük bir suç kabul ettiler. Hatta Hiz. Ali'den işlediği suçtan ötürü tevbe etmesini istediler. İddialarınca, Hiz. Ali hakeme gitmeyi kabul etmekle küfre girmişti. Kendileri de başta hakem olayında ısrar ettikleri için aynı şekilde küfre girmiş olduklarını kabul eder fakat bundan tevbe ettiklerini söylerler.

İslam fırkaları arasında, mezhebini en çok savunan, görüşlerine en şiddetli bağlılığı gösteren, genelde en fazla dindarlık yapan, en atılgan ve gözü pek grup, bu gruptur. Bunlar savundukları ve ortaya attıkları konularda, bazı lafızların zahirine sarılmışlar ve bu zahiri neticelerin kutsal din olduğu zannına kapılmışlardır.

Onlar, savaşa haklı olarak girdikleri inancını taşıdıkları halde bu defa bozguna uğramış ve haklılıklarında şüpheye düşmüş bulunduklarını zannetmeye başlamışlardı. Bunun üzerine anlaşmayı bozması ve tevbe ederek tahkimi reddetmesi hususunda halife Hz. Ali'yi ikna edemeyince onu terkedip Küfe yakınındaki Harûrâ'ya çekildiler ve böylece ilk Haricî zümreyi oluşturdular.

Hiz. Ali Döneminde Hâriciler: Hiz. Ali'den ayrılarak önce Harûrâ'da toplanan 12.000 dolayındaki Haricî kitle, Sıffin'de Hiz. Ali ordusunun sol kanadına kumanda eden Şebes İbn Rib'i et-Temîmî'yi askerî kumandan, Abdullah İbn Kevvâ el-Yeşkürî'yi de namaz kıldırmak üzere imam seçtiler ve idareyi ellerine aldıktan sonra bundan böyle herşeyin şûra yoluyla icra edileceğini, bey'atin Allah'a olduğunu ve iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanacağını ilân ettiler. Öte yandan onlarla görüşmek üzere Hiz. Ali, Abdullah İbn Abbas'ı görevlendirdi. İbn Abbas, çeşitli delillerle Hâricîleri davranışlarının yanlışlığı konusunda ikna etmeye çalıştıysa da onlar bu delilleri kendi kanaatlerine uygun biçimde yorumlayarak baştan beri ortaya koydukları dar ve katı anlayışlarını sürdürdüler.

Bu defa Hiz. Ali karargâhlarına kadar bizzat giderek liderleri İbnü'l-Kevvâ ile ayrılmalarının sebepleri ve davranışlarının yanlışlığı hakkında bir görüşme yaptı. Bu görüşmenin sonunda İbnü'l-Kevvâ da dahil olmak üzere yaklaşık 6000 kişi, halifenin tahkimden caydığını sanarak onunla birlikte Küfe'ye gittilerse de Hiz. Ali bundan caymadığını söyleyince geri döndüler.

Bunun üzerine Hiz. Ali yine Abdullah İbn Abbas'ı gönderdi. İbn Abbas'ın telkinleriyle 2000 kadar Haricî fırkadan ayrıldı. Abdullah İbn Abbas ile aralarında şöyle bir görüşme meydana geldi: İbn Abbas onların karargâhlarına varınca:

- Niye buraya geldin? Dediler.

- Size Rasulullah'ın aşhabından, onun yanında olup da vahyin üzerlerine indiği insanlardan bahsetmeye geldim ki aranızda onlardan hiç biri yok!

Bazıları dedi ki: - Kureyşle münakasa etmeyin. Allah teala buyuruyor ki: "Onlar şüphesiz kavgacı bir millettir." (ez-Zuhruf 43/58) iki üç kişi keşke onlarla konuşsan dediler. İbn Abbas dedi ki:

² el-En'am, 6/57; Yusuf, 12/40, 67

³ Şehristanî, *el-Milel*, s.106

- Söyleyin bana Rasulullah'ın amca oğlu ve damadı olup, ona ilk iman eden, ashabının birlikte olduğu kişiden alıp veremediğiniz nedir? Dediler ki:

- Biz ona üç konuda muhalefet ediyoruz.

- Nedir bu konular?

- Birincisi, o Allah'ın dininde insanları hakem kıldı. Halbuki Allah buyurdu ki: *"Hüküm ancak Allah'ındır"* (Yusuf 12/40) Allah'ın bu sözünden sonra insanların hükümde ne işi olabilir?

- Başka?

- Ali karşısındakilerle savaştı ama ne köle aldı ne ganimet. Eğer savaştıkları kimseler kafir idiyse mallarının Ali'ye helal olması gerekirdi. Eğer mümin idiyse müminlerin kanını dökmek haramdır.

- Başka?

- Kendisi için emirül mü'minin sıfatından vazgeçti. Eğer emirü'l-mü'minin değilse emirü'l-kâfirîndir, demektir.

- Başka bir itirazınız var mı?

- Bu kadar bize yeter dediler.

Abdullah İbn Abbas: "Eğer size Allah'ın muhkem kitabından ve Resulünün sünnetinden fikirlerinize karşı delil getirirsem bu düşüncelerinizden vazgeçecek misiniz?

- Evet, dediler.

- Allah'ın dininde insanların hüküm vermesi hakkındaki iddianıza bakarsak, Allah-u teala buyuruyor ki: *"Ey iman edenler, ey Mü'minler! ihramlı iken av öldürmeyin.."* den itibaren *"içinizden adil birisi ona hükümsin"* ; aynı şekilde Kadın ve kocası hakkında ise şöyle buyuruyor: *"Eğer eşlerin arasının açılmasından endişelenirseniz erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin."* (en-Nisa 4/35). Şimdi Allah'a aşkına sorarım size: insanları birbirlerinin kanına girmekten alıkoymak, aralarını bulmak için hüküm vermek mi daha evladır, yoksa değeri çeyrek dirhem olan tavşanı avlamak veya bir kaç kadın hakkında hüküm vermek mi daha evladır? Üstelik biliyorsunuz ki Allah dileyseydi hükmü verir, insanlara bırakmazdı.

- Doğrudur, insanları birbirlerinin kanına girmekten alıkoymak ve eşlerin aralarını düzeltmek daha önemlidir, dediler.

- Ali savaştı, ama köle ve ganimet almadı sözünüze gelince, söyleyin anneniz Aişe'ye sövüyor musunuz yoksa başka kadınlarda helal olanı onda da helal kılıyor musunuz? Eğer böyle diyorsanız küfre düştünüz demektir. Yok eğer onun mü'minlerin annesi olmadığını söylüyorsanız yine kafir oldunuz ve İslam'dan çıktınız demektir. Allah teala buyuruyor ki: *"Nebi mü'minlere kendi canlarından daha evladır ve zevceleri de (müminlerin) anneleridir"* (el- Ahzab 33/6). Görülüyor ki siz iki sapıklık arasında bocalıyorsunuz, hangisini seçerseniz seçin. Şimdi bu görüşlerinizden vazgeçtiniz mi?

Birbirlerine baktılar ve dediler ki:

- Vallahi evet!

- Ali'nin kendisi için emirü'l-mü'minin sıfatından vazgeçtiği görüşünüze gelince size bu konuda razı olacağınız sözü söyleyeceğim: Hudeybiye günü Rasulullah (s.a.v) Kureys'i anlaşıma yapmak için davet etti. Suheyl İbn Amr ve Ebu Süfyan ile yazışacaklardı. Peygamber dedi ki: ya Ali yaz: Bu Allah'ın rasulü Muhammed'in hükmüdür. Dediler ki: Vallahi senin Allah'ın rasulü olduğunu bilseydik seni Ka'be'den alıkoymazdık, sana karşı savaşmazdık. Onun yerine Muhammed İbn Abdullah yaz. Peygamber dedi ki: Vallahi beni yalanlasan da ben gerçekten Allah'ın rasulüyüm. Yaz ya Ali: Muhammed İbn Abdullah. Peygamber Ali'den üstünken kendisinin nebi olarak zikredilmemesine razı olduysa bu onu peygamberlikten çıkarmıyor. Şimdi bu görüşünüzden de vazgeçtiniz mi?

- Vallahi evet. Dediler.

Bunun üzerine iki bin kadarı geri döndü. Dört bin kişi ise sapık olarak öldürüldüler

Geride kalanlar üstün zekâsı, ileri görüşlülüğü, hitabeti ve ibadete düşkünlüğü ile tanınan Abdullah İbn Vehb er-Râsibî'yi kendilerine emîr seçtiler (19 Şevval 37/ 30 Mart 658). Küçük gruplar halinde gizlice Kûfe'den çıkarak Dicle'nin sol kıyısında Bağdat ile Vâsıt arasındaki Nehrevan kasabasında toplanıp kısa zamanda çevrede tam bir terör havası estirmeye başladılar. Görüşlerine katılmayan, önderlerini halife olarak tanımayan, Hz.Ali ve Hz.Osman'ı tekfir etmeyen ve lânetlemeyen Müslümanları kâfir sayıyor, acımasızca öldürüyorlardı.

Hiz. Ali Hâricîler'e bir mektup yazarak meşru bir sebebe dayanmadıklarını, Kitap ve Sünnetle amel etmediklerini belirttikten sonra kendisine itaat etmelerini ve düşmana karşı savaşmalarını istedi. Ancak Hâricîler bunu kabul etmediler. Hiz. Ali Şamlılar'a karşı savaş hazırlıklarına başlamayı tasarlarırken gittikçe tutumlarını sertleştiren Hâricîlerin sırf kendi görüşlerini paylaşmadığı için onu tekfir etmişlerdi.

Hâricîlerin belirgin özellikleri arasında fedakârlık, ölüme atılmak ve itici önemli bir sebep olmadığı halde tehlikelere göğüs girmek de yer almaktadır. Hâricîlerin bir çoğunun en belirgin özelliği "ihlas" idi. Ancak bu ihlasa tüm anlayışlarını etkisi altına alan "belirli bir yöne şartlanmışlık" eşlik ediyordu. Abdullah İbn Abbas'ın Hiz. Ali tarafından onlarla tartışmak üzere gittiği zaman, uzun süren secdelerinden ötürü alınlarının yara aldığı ellerinin deve gibi nasır bağladığını ve üzerlerinde temiz elbiseler olduğunu gördüğünü anlatmıştır. Bu ihlaslı olduklarının bir görüntüsüdür. Diğer yandan şartlanmışlık onlara hükmetmekte idi.

Ashabtan Abdullah İbn Habbâb İbn Eret'i boynunda Kur'an ve yanında hamile olan eşine rastlarlar. Ona şöyle derler:

Ebu Bekir ve Ömer hakkında ne dersin? Abdullah bu iki halifeyi hayırla andı. Sonra ona şöyle dediler:

Hakeme baş vurmadan önce Ali hakkında ve ilk altı yılında Osman hakkında ne dersin? Onlarla ilgili olarak da güzel ve olumlu şeyler söyledi. Peki hakem olayı hakkında ne düşünürsün? Abdullah şöyle cevap verdi:

-Hiç şüphe etmiyorum ki Ali Allah'ın Kitabını ve içindekileri iyi bilen birisidir. Muttaki ve basiretli bir mü'mindir. Bunu üzerine hâricîler :

-Sen hiç de hidayet üzere değilsin, adamların amellerine göre değil isimlerine bakıyorsun, dediler sonra onu orada nehrin kenarına çekerek "Ali müşriktir" demediği için onu ve hanımını öldürmüşlerdi. Ama takvalarından ve haramlardan kaçındıkları için de bahçesinden hurma aldıkları bir Hristiyan'ın parasını ödemediğinden hurmasını yememişlerdi.

Hâricîler Hiz. Osman ve Hiz.Ali'yi tekfir etmeyen kâfir olduğunu ve bu sebeple öldürülmesi gerektiğini ilân etmeleri, görüşlerine katılmayanlara hayat hakkı tanımamaları üzerine Halife Hiz. Ali onların üstüne yürüdü. Nehrevan'da önce kendileriyle konuşup şehid edilen Müslümanların katillerinin teslim edilmesini istedi. Red cevabını alınca da son olarak Kays İbn Sa'd İbn Ubâde ile Ebû Eyyûb el-Ensârî'yi nasihat için gönderdi. Bunun üzerine Hâricîler'in bir kısmı Ferve İbn Nevfel el-Eşcaî ile birlikte topluluktan ayrılıp Bendenîcîn'e gitti. Bu duruma sinirlenen Hâricîler savaşı başlattılar. Nehrevân'da, Hiz. Ali'nin ordusuyla Hâricîler arasında yapılan savaş, güçler arasındaki dengesizlik nedeniyle Hâricîler için tam bir felâketle sonuçlandı. sonuçta Hâricîler'in tamamına yakını katledildi (9 Safer 38/17 Temmuz 658).

Bazı rivâyetler bu savaştan ancak sekiz-on Hâricînin kurtulabildiğini belirtir. Bu büyük hezimetten sonra hayatta kalabilen Hâricîlerin her birinin başka bir yere kaçtıkları ve çok sayıda hâricî kollar oluşturdıkları söylenir. Nehrevân bozgunu Hâricîler üzerinde silinmez bir etki bırakmış, onlar için Allah yolunda ölmenin, şahâdetin bir simgesi hâline gelmiştir. Bu olaydan sonra hâricîleri yönlendiren en önemli duygu, intikam duygusu olmuş ve bu, bir türlü tatmin edilememiştir.

Hâricîlerin büyük çoğunluğunu bedevî çöl Arapları oluşturuyordu. Yasama şartları ve biçimleri, çoğu yoksul olan bu İnsanları sertliğe, şiddete ve kabalığa sürüklemişti. Taşkın bir ruha, atılgan bir mizaca sahiptiler. İslâm'a samimiyetle inanmışlardı ancak ufukları dar, düşünceleri yüzeyseldi. Onlar için hareket her zaman bilgiden önce geliyordu. Bu nedenle inançlarındaki

samimiyet onları bağınazlığa, katılığa, hoşgörüsüzlüğe götürmüştü. Kendilerini bilgi değil, bir din hâline getirdikleri slogan ve heyecanları yönlendiriyor, muhâlif olma düşüncesi gerçeğe ulaşmalarını engelliyordu. Kur'ân'ı çok okuyor, zâhir anlamına sarılıyor, kendi anladıklarının dışında başka bir anlam tanımıyorlardı. Kendilerinin haklılık ve doğruluğundan öylesine emindiler ki, her an ölmeye, kendilerini fedâ etmeye hazır dılar. Hiçbir önemli neden olmadan tehlikelere atılmaktan sakınmıyorlardı. Kendileri gibi düşünmeyen bütün İnsanları kâfir sayıyor, öldürülmeleri gerektiğine inanıyorlardı.

Daha sonra Şamlılar'a karşı savaşa çıkmak için Küfe yakınlarındaki Nuhayle'de konaklayan Hz. Ali, bir taraftan yanındakilerden Küfe'ye gidip hazırlık yapmalarını isterken diğer taraftan Nehrevan'da Abdullah İbn Vehb er-Râsibî'den ayrılarak Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye sığınan ve kendilerine **Ehl-i Nuhayle** denilen yaklaşık 2000 kişilik bir Hâricî topluluğuna hitap edip kendisine katılmalarını İstedi. Bu teklifi kabul edilmeyince çıkan çatışmada pek çoğu öldürüldü. Öte yandan Hz. Ali'nin Küfe'ye giden adamları yeniden bir savaşa girişmek konusunda çekimser davranınca halife de şehre girdi. Nehrevan ve Nuhayle savaşları siyasî tarih açısından birer büyük zafer sayılırsa da savaştan kaçıp kurtulan Hâricîler ve onların gelecek müntesiplerinde bir intikam arzusu doğurdu.

Nehrevan ve Nuhayle'den itibaren Hz. Ali'nin şehid edilmesine kadar iki yılı aşkın süre içinde Hâricîler zaman zaman küçük mahallî isyanlar çıkardılar. Bunların en önemlisi, Nehrevan'dan kurtulup Şehrezûr'a kaçan Ebû Meryem es-Sa'dî'nin isyanıdır. Ebû Meryem, Arap asıllı altı kişi hariç mevâliden oluşan 400 kişilik kuvvetiyle Küfe'ye yaklaşıncı Halife tarafından itaate çağırılmasına rağmen buna yanaşmayıp savaşa girmiş, sonuçta mağlûp olmuş, adamlarından sadece elli kişi ölümden kurtulup teslim olmuştur (Ramazan 38/Şubat 659). Nehrevan savaşının üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden Hâricîler'e bu kadar çok sayıda mevâlînin katılmasına halifenin Kureys'ten olması şartına gösterilen tepkiler yol açmış olmalıdır. Bununla birlikte reislerin hepsi Arap'tır.

Hz. Ali'nin Şehid Edilmesi: Hazret-i Ali, Hakem Olayı'ndan sonra Küfe'ye çekilip Muâviye'ye karşı yeni bir sefer için hazırlıklara başladı. Fakat sebatsız, savaşmaktan bıkmış Iraklı askerlerden yeterli desteği göremedi. Nihayet büyük gayret ve zorluklardan sonra Kırk bin kişilik bir ordu teşkil etti. O tasarladığı son sefere çıkmak üzereyken Hâricîler de Mekke'de hazırladıkları eylem plânına son şeklini vermekteydiler. Hâricîler Hazret-i Ali, Muâviye ve Amr İbn el-As'ı öldürerek kendilerince hilafet meselesine bir çözüm getirmeyi plânlamışlardı. Bu amaçla her üç şahıs için birer suikastçı görevlendirmişlerdi. Hz. Ali'nin öldürülmesiyle görevlendirilen kişi Abdurrahman İbn Mülcem idi. Bu şahıs yardımcılarıyla birlikte Küfe'ye gelerek Küfe Camii'nde mevzilendi. Sabah namazını gitmekte olan halifenin arkasından sokularak onu başından yaraladı. Bu yara ağır ve öldürücüydü. Doğdu doğalı Allah'tan başkasının önünde eğilmeyen başı, yüzü ve sakalı kanlar içerisinde kalan Hz. Ali'den: "Kâbe'nin Rabbine and olsun, kazandım!" sözleri duyuldu. Çok geçmeden -iki gün sonra 21 Ramazan 40 (28 Ocak 661) tarihinde şehid oldu. Bugünkü Irak'ın Necef kentine defnedildi.

Emevîler Döneminde Hâricîler

Hz. Ali'den sonra hilâfeti ele geçiren Muâviye döneminde Hâricî isyanlarının ardı arkası kesilmemiştir. Bu ayaklanmalar, özellikle Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye teslim etmesinden sonra (Rebûllevvel 41/ Temmuz 661) Nehrevan'da Hâricîler'den ayrılan Ferve İbn Nevfel'in hareketiyle kızıştı. Küfe'deki bu isyan Muâviye'nin sert tedbirleriyle hemen bastırılmışsa da Hâricîler'in intikam duyguları bir türlü yok edilememiştir. Nitekim Hâricîler, Muâviye ile yine Küfe dolaylarındaki Nuhayle'de üçüncü defa karşılaştılar (Cemâziyelevvel 41/Eylül 661). Muğire İbn Şu'be'nin Küfe valiliğine tayininden sonra ise Ferve İbn Nevfel'in ölümüyle sonuçlanan yeni bir ayaklanma oldu. Ancak isyanların Muâviye tarafından çok şiddetli bir şekilde bastırıldığını gören Hâricîler, Nehrevan'da ölen Abdullah İbn Vehb er-Râsibî'den beri ilk defa şûra yoluyla kendilerine bir halife seçerek Müstevrid İbn Ulife et-Teymî'ye bey'at ettiler. (Cemâziyelâhir 42/Ey-lül 662) ve 43 (663) yılında yeni bir ayaklanmaya karar verdiler. Bu toplantıyı haber alan Vali Muğire İbn Şu'be yakalayabildiklerini hapse attırdı, Kûfeliler'den ve Şia'dan teşkil ettiği bir ordu ile diğerlerinin üzerine yürüdü. Müstevrid'in de hayatını kaybettiği bu savaştan çok az sayıda Hâricî kurtulabildi. Küfe Hâricîleri'nin Müstevrid'den sonra yeni bir halife seçmeleri ve ikinci bir isyana teşebbüsleri, Muğire'nin ölümünden ve hapisten çıkan Hâricîler'in Hayyân İbn Zabyân'a bey'at etmelerinin ardından

58 (677) yılı sonunda vuku buldu. Ancak bu ayaklanma da yeni Küfe valisi İbn Ümmü'l-Hakem'in sert tedbirleriyle 59 (678) yılı başında bastırıldı ve Küfe yakınlarındaki Bânikyâ'da Hâricîler'in hemen hemen hepsi öldürüldü. Bu yenilgi bir bakıma Küfe Hâricîliği'nin sonu olmuştur.

Basra Hâricîliği, Nehrevan'dan kurtulan Mis'ar İbn Fedekî et-Temîmî tarafından kuruldu. Buradaki ilk Haricî hareketi 41 (661) yılında Müslüman bir topluluğun Basra civarında öldürülmesiyle başladı. Ziyâd İbn Ebîh'in 45'te (665) Basra valiliğine tayini ve 51 (671) yılında Küfe valiliğinin de ona verilmesiyle Hâricîlik için yeni bir dönem başlamış oldu. Ziyâd, Hâricîler'in kıyamına fırsat tanımayacak derecede sert bir yönetim kurdu. Onun ölümünden (53/673) iki yıl sonra Basra valiliğine getirilen oğlu Ubeydullah sertlik hususunda babasını arattı. Ubeydullah, Hâricîler'i en küçük davranışlarını bahane ederek hapse attırır veya kadın erkek ayırımı yapmadan el ve ayaklarını kestirerek sokağa bıraktırırdı. Bu çok sert yönetimlere rağmen İsyanlarından vazgeçmeyen Haricîler ile Emevî yönetimi arasında sürekli çatışmalar oldu. Bu çerçevede girişilen çatışmaların birinde Emevî ordusu Haricîler tarafından Âsik'te bozguna uğratıldı. Ancak Ubeydullah bu defa Haricî kumandan Ebû Bilâl üzerine 3000 kişilik bir ordu sevketti. Ebû Bilâl'i ve arkadaşlarını caminin içinde kılıçtan geçirdi. Zühdi, takvası ve cesaretiyle muhaliflerinin bile takdirini kazanmış olan Ebû Bilâl'in öldürülmesi değişik zümrelerce büyük bir üzüntü ile karşılandı.

Muâviye'nin ölümünden sonra (Receb 60/Nisan 680) yerine geçen oğlu Yezîd devri de Haricîler için huzurlu bir dönem olmamıştır. Ubeydullah İbn Ziyâd'ın şiddet yönetimi sonucunda Basra kısmen boşalmıştı. Ayrıca Yezîd devrinde başlayan iç huzursuzluk, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesinin ardından Abdullah İbn Zübeyr'in hilâfet davası ve bu uğurdaki silâhlı mücadelesi, 63 (682) yılında Medinelilerin isyan teşebbüsü, Yezîd'in kumandanı Müslim İbn Ukbe'nin Medine'ye saldırması (63/683) ve arkasından Kâbe'nin yakılması (3 Rebûlevvel 64/31 Ekim 683) huzursuzluğu arttırdı. Haricî hareketi de Kâbe'nin yakılmasından on bir gün sonra ölen Yezîd'in arkasından alabildiğine genişleyerek önem kazandı. Ziyâd ve Ubeydullah'ın şiddetli baskıları üzerine Haricîler, liderleri Nâfi' İbn Ezrak'ın teklifiyle bir ara Abdullah İbn Zübeyr'in hilâfet davasına yardımcı oldular ve onun safında Şamlılar'a karşı savaştılar. Ancak Yezîd'in ölümünden sonra kanaatlerini tam olarak bilmedikleri birine yardım etmenin doğru olup olmayacağını tartışmaya başladılar. Nihayet İbn Zübeyr'e gidip Allah'ın kitabı ve Resulünün sünnetiyle amel eden Ebû Bekir ve Ömer hakkındaki kanaatini, seleflerinin yolundan ayrıldığını ileri sürdükleri Hz. Osman ile Allah'ın işinde insanların hakemliğine başvurduğunu söyledikleri Hz. Ali ile ilgili düşüncesini, Hz. Ebû Bekir'in seçilmesi sırasında âdil bir imam olan Hz. Ali'ye bey'at ettikleri halde daha sonra bundan dönen, Hz. Âişe'yi de kandırarak savaşa sokan babası Zübeyr İbn Avvâm ile Talha İbn Ubeydullah hakkındaki görüşünü sordular. Abdullah İbn Zübeyr, bu sahâbîlerin hepsini hayırla anarak onların kanaatine iştirak etmeyince Haricîler kendisinden ayrıldılar.

Emeviler zamanında birkaç kez mağlup olan ve defalarca adeta katliamdan geçirilen Hâricîler, toparlanarak Şebîb İbn Yezîd eş-Şeybânî'nin liderliğinde Mardin ile Nusaybin arasındaki Yukarı Dicle bölgesine yerleşip Küfe ve civarına baskınlar düzenlediler. Üzerlerine otuza yakın kuvvet sevkeden Haccâc'ın ordularını birçok defa yenen, hatta bir ara Küfe'ye de giren Şebîb de Haccâc'ın saldırıları yüzünden 77 (696) yılı sonlarında Kirman dağlarına kaçmaya çalışırken Ahvaz'da Duceyl suyuna düşüp boğuldu. Haricîler Emevîlerin son dönemlerinde, öncekiler kadar tehlikeli olmamakla beraber hanedanın zayıflamasına paralel olarak isyanlarını yaygınlaştırdılar ve çeşitli bölgelerde çevreye korku salmaya devam ettiler.⁴

Abbâsîler Döneminde Haricîler: Bu dönem Haricîler açısından pek hareketli değildir. Gerçi Abbâsîler'in ilk yıllarında Ezârika, Sufriyye, Necedât gibi bazı kollar özellikle Irak ve dolayları ile Kuzey Afrika'da birtakım isyan hareketlerine başvurmuşlardır. Ancak bunlar devlet kuvvetlerince hemen bastırılmıştır. Halife el-Mehdî-Billâh zamanında Horasan'da ortaya çıkan Haricîler Abbâsîler'e isyan ettiler (160/777). Fakat üzerlerine gönderilen Hilafet kuvvetleri karşısında mağlûp oldular. Giriştikleri bir çok isyan Abbâsîler tarafından bastırıldı.

Diğer taraftan Kuzey Afrika'da çeşitli isyanlar çıkardılar. Hatta Trablus, Miknâse ve Sicilmâse bölgelerini istilâ ederek Rüstemîler Devleti'ni kurup Haricîlerin İbadiyye kolunu burada ortaya çıkardılar. Abbasî yönetimi Hâricîler'le mücadeleyi sürdürdü. İbâdiyye dışındaki Haricî fırkalarının

⁴ Bu konuda geniş Bilgi için Bk. A.AĞIRAKÇA, *Emeviler devrinde Kıyamlar*, İstanbul 1994

Abbasîler döneminde hemen hiçbir ciddi tehlike teşkil etmediği söylenebilir. İbâdiyye ise Basra, Yemen, Hadramut, Umân, Kuzey Afrika ve Mağrib'de hâlâ varlığını sürdüren tek Haricî fırkası olma özelliğini taşır.

Haricîlerin Görüşleri

Hâricîlik hareketinde, çeşitli Arap kabîleleri arasında eskiden beri süregelen kavmiyet psikolojisi ile babadan oğula geçen savaş ruhu da önemli ölçüde kendisini göstermektedir. Hâricîlerin ortaya çıkmalarına yol açan nedenlerden biri de, bu kişilerin aşırı Şii fırkalardan olan Sebeiyye ile olan bağlantılarıdır. Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle sonuçlanan isyan hareketleri sebeiyye tarafından başlatılmış ve yürütülmüştü. Hâricîler ve önderleri de bu hareketler içinde yer almışlardı. Hâricîler, Hz. Osman'ın şehid edilmesi sorumluluğuna katılıyorlar, hattâ bununla övünüyorlardı.

İbâdiyye dışındaki Haricîler itikadî alanda tam bir sistem ortaya koyamamışlardır. Bununla birlikte Muhakkime-i Ulâ diye anılan ilk dönem Hâricîleri, Sıffin'den itibaren yaklaşık yirmi yıl süreyle hemen hemen ortak bir görüş etrafında birleşmişlerdir.

Yezîd'in ölümünden sonra Ezârika, Necedât Sufriyye, Beyhesiyye ve Acârîde gibi kollara ayrılan Hâricîlerin görüşleri artık bu kollara, özellikle de reislerinin isimleriyle temsil edilmiştir. Bu bakımdan en geç 64 (683) yılından itibaren Haricî ismi tek başına siyasî ve askerî alanda kullanılabilirse de fırkanın akaidle ilgili görüşlerinin reislerin isimleriyle birlikte ortaya konması daha isabetli görünmektedir. İlk Haricîler ve diğerleri için esas olan nokta, İslâm ümmetinin Kur'an'a dayan-
dırılması hususundaki ısrardır. Ama buna rağmen Haricîlerin temel ilkelerin bir kısmı akıllarının darlığı görüşlerinin yüzeyselliği ve olayları yorumlarken yaptıkları kelime oyunları bir türlü dar kabilecilik anlayışından kurtulamamaları, bedevi oldukları için büyük şehirlerde yaşayan büyük ve etkin kabilelere karşı acımasız tavırları fikri yapılanmalarını ortaya koymaktadır. Onlara göre;

1- Kur'ân-ı Kerîm kesin bir kanun olup te'vil veya tefsire ihtiyâç göstermeksizin lafzî hüviyetiyle değişmez bir şekilde hem İtikadî hem de amelî hayat için yegâne nizamdır. Bu anlayış, yanlış yola sapmadan İslâm'ı yaşamayı ve adaleti gerçekleştirmeyi gerektirir.

2- Adaletin gerçekleşebilmesi için bütün işlerin Allah'ın emir ve yasaklarına uygun olarak yürütülmesi şarttır; çünkü hüküm ancak Allah'ındır.

3- **Hilâfet** : Hâricîlerin görüşlerinin hareket noktası, devletin en önemli niteliği olan **adalet ilkesiyle** Allah'ın hükmünün gerçekleştirilmesinden birinci derecede sorumlu makam olması açısından **hilâfet meselesidir**. İmamet mutlak farzdır ve gereklidir. Halifelik âdil, âlim ve zâhid olması şartıyla hür yahut köle her Müslüman'ın hakkıdır; Hilâfet konusunda herkes eşit hakka sahiptir. Diğer mezheplerin ileri sürdükleri Kuraşî, Hâşimî, Emevî yahut Arap olma gibi şartlar aranmaz. İmam Arap da olabildiği gibi Arap veya Kureysîlik şartı aranmaz. Her mü'min kimse hangi ırktan olursa olsun Halife olabilir. Zalim imamın azli ümmetin bir hakkıdır. Bu esasa dayalı olarak Allah'a itaat eden ve kendisi de itaata lâyık olan ilim ve zühd sahibi her mümin, siyahî bir köle de olsa cemaatin seçimi ve bunun vazgeçilmez şartı olan bey'atla imam olabilir. (Şianın dışındaki bütün mezheplerin görüşü budur).

4- Zalim İmama karşı gelmek ve kıyam etmek farzdır. Adil İmama isyan ise caiz değildir. Doğru yoldan sapan ve Allah'ın hükmünü uygulamayan imamı sırf bundan dolayı gayri meşru ilân edip ona karşı çıkmak gerekir.

5- Halife, yalnız belli bir kesimin değil bütün Müslümanların katılmasıyla seçilir. Müslümanlar arasında yapılan hür seçimle iş başına getirilir; Seçime bütün ümmet iştirak eder. İmam doğru yoldan ayrıldığı veya büyük günah işlediği zaman azledilir ve gerektiğinde öldürülür. Koruyucu çevresi az olacağı ve azledilmesi gerektiğinde güçlü bir direniş gösteremeyeceği için Arap olmayan kimsenin halifeliği tercih edilir. Hatta halifenin Arapların ve Kureys'in dışından bir kimsenin olması daha isabetlidir. Çünkü hata işlediği takdirde Kureysîyi azletmek zordur ama, sıradan olan ve arkasında bir kabile desteği olmayan bir halifeyi her zaman azletmek daha kolaydır. Önceleri Müslüman ve hür olan her Arap'ın hilâfete lâyık olduğu düşüncesinden hareket eden Haricîler, daha sonra Araplar dışındaki Müslüman grupların kendilerine katılması ile fikir değiştirdiler.

6- Hz. Ebû Bekir ile Ömer'in hilâfetlerinin tamamını, Osman'ın ilk altı yılını ve Ali'nin tahkime kadarki halifelikliğini meşru sayıp Hz. Osman'ın ikinci altı yıllık halifelik döneminden itibaren vuku bulan olayları, siyasî ve idarî karışıklıkları ve Osman'ın bu dönemdeki icraatını adaletsizlik şeklinde değerlendirmeleri hemen bütün Hâricîler'in ittifak ettiği hususlardır.

7- Haricîler devlet adamlarının yetkilerini, hüküm verme salâhiyetlerini reddederek devlet kurumuna karşı bedevî tepkisini ve bir tür anarşizmi dile getirmişlerdir. Esasen kabile toplumunda bütün değerler kabile içinde oluşur ve kabile dışında hiçbir değer kabul edilmez. Geniş ölçüde bedevilerden teşekkül eden Haricîler de bir kabile gibi idrak ettikleri kendi topluluklarının dışında kalan herkesi düşman görmüşlerdir. Bir başka deyişle Haricîler fiilî hayatta insanları ve toplulukları, şeriatı bilen ve uygulayan ile şeriatı bilmeyen veya uygulamayanlar şeklinde ikiye ayırmışlardır.

8- Devletin en önemli vasfı adalet olduğundan imamın ilk işi, iyiliği emretme ve kötülükten uzaklaştırma (**emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker**) prensibini uygulamaktır. Aslında bu prensip her müminin vazgeçilmez görevidir. Ahlâkî endişenin doğurduğu bu görevi yerine getirme hususunda Hâricîler'in son derece sert oldukları hemen hemen bütün ilk dönem kaynaklarında belirtilmiştir. Meselâ Abdullah İbn Habbâb İbn Eret gibi seçkin bir sahâbîyi hunharca katletmeleri, buna karşılık "Peygamberinizin emanetini koruyunuz" diyerek Hristiyanlara ve Hâricîler'in kötülüklerinden korunmak için "müşrik gibi görünen" Vâsıl İbn Atâ ve arkadaşlarına arka çıkmaları hep bu ters bedevî anlayış ve dar görüşlülüğün örnekleridir.

9- Akide ve amelden oluşan dinin emirlerini yerine getirmeyen ve yasaklarından kaçınmayan kimseler kâfir kabul edilir. Şu veya bu günah ayırımı yapılmadan günah işleyen herkesin kâfir olduğuna hükmederler. Hatta içtiğinde hata edenin de küfre girdiğine inanırlar. Bundan dolayı Hz. Ali'nin hakem olayında isabetli karar vermediği için küfrüne inanırlar.

10- Maktulün küfrüne hükmedilince öldürülmesi caiz görülür. Öyle anlaşıyor ki Haricîler, kabile zihniyetinin tesiriyle İslâm'ın getirdiği ferdî sorumluluğu anlayamamış ve günahla küfür arasındaki farkı tesbit edememiştir. Hâricîlerce imanla İslâm ayrılmaz bir bütün olarak eş anlamda kullanılmış, Ehl-i sünnet'in aksine amellerin ihmal edilmesinden dolayı imandan çıkılacağı görüşü benimsenmiştir. Kısaca mü'min kavramından daha çok Kâfir kavramı öne çıkarılmıştır. Mürcie ile tam bir zıt anlayışa sahiptirler. Mürcie'ye göre iman dairesi alabildiğine geniş, haricilere göre ise alabildiğine göre dardır. Müslüman toplumun içinde Müşrik olabilir.

11- Hâricîler, Mürtekeb-i kebir'e/nin/büyük günah işleyen imandan çıkması ve İslâm topluluğunun dışına atılması konusunu doğrudan doğruya "**lâ hükme illâ lillâh**" ilkesine bağlamak-tadırlar. Bu gibi kimseler Küfr-ü Nimet içindedirler. Büyük günah imanlarını eksiltmiştir. Mutlak Kâfir ve Mutlak Müşrik terimleri Küfr-ü nimetten farklı terim ve kavramlardır. Onlara göre büyük günah işleyen kişi, bu tutumuyla Allah'ın yasak kıldığı şeyi helâl saydığından mümin değildir ve cehennemde ebedî kalacaktır. Hatta bu anlayışı daha da ileri götürerek Hâricî olmayan herkesi düşman ve kâfir kabul etmişler, buna bağlı olarak kendilerinin dışındaki Müslümanların kadınlarını ve çocuklarını da esir almış veya öldürmüşlerdir. "İsti'râz" adı verilen bu öldürme zihniyeti, muhtelif Hâricî kolları tarafından sonraki devirlerde oldukça yumuşatılmıştır.

12- Hâricîler'in ahlâkî davranışlarının iki ana temeli takva ve şecaattir. İbadetlere devam, dünyadan uzaklaşma, sürekli Kur'an okuma, özendirici ve sakındırıcı nasrlara titizlikle uyma onların en önemli özellikleri olarak görülmektedir. Abdullah İbn Abbas, Hz. Ali tarafından Hâricîler'e gönderildiğinde onların alınlarının çokça secde etmekten dolayı zedelenmiş, secde esnasında yere temas eden diz ve dirseklerinin nasır tutmuş olduğunu görmüştü. Kaynaklarda Hâricîler'in zühhd ve takvâsıyla ilgili birçok örnek yer almaktadır. İslâm fırkaları içinde cesaret, sıkıntıya tahammül, İnancı uğruna fedakârlık ve mücadeleden yılmamak gibi erdemlerde Hâricîler başta gelmektedir.

Hâricî Fırkaları

Hâricîler hadislerin ve lafızların dış görünüşlerine /zahirlerine bakarak hüküm verdikleri için kendi aralarında durmadan ihtilaflara düşmüşler ve kendi aralarında çeşitli fırkalara ayrıldıkları gibi bu fırkalar da tâli kollara bölünmüşlerdir. İslâm mezhepleri tarihiyle ilgili kaynaklarda farklı sınıflandırmalar görülmekle birlikte ana Hâricî fırkalarını şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

1. Muhakkime-i Ülä. Sıffin Savaşı sonunda tahkim hadisesi ortaya çıktığı zaman Harûrâ'da toplanan, bu sebeple Harûriyye diye de anılan, başlarında Abdullah İbn Kevvâ, Abdullah İbn Vehb er-Râsibî, Attâb İbn A'ver, Urve İbn Cerîr, Hurkûs İbn Zühêyr ve Yezîd İbn Ebû Âsim gibi liderlerin bulunduğu bu fırka, hilâfetin Kureys'e aidiyetini reddederek Hz. Ali'yi önce hatalı, daha sonra kâfir kabul etmiş, Hz. Osman ile Cemel Vak'asına ve Sıffin Savaşı'na katılanlara dil uzatmıştır.

2. Ezârika. Bekr İbn Vail kabilesinin Hanife oğulları kolundan Ebu Raşid Nâfi' İbn Ezrak'a nisbet edilen grup olup en sert ve cesur kabul edilen devrinin en güçlü fırkasıdır. Nâfi' İbn Ezrak aslında Kur'anın muhteviyatına son derece vakıf kelimenin tam anlamıyla alim tabiiilerden biri idi. Ezarika kelimesi Ezrakîyyenin çoğuludur. Çoğunluğunu Benî Temîm kabilesi mensupları teşkil etmekle birlikte aralarında mevâlîde vardı. Nâfi' İbn Ezrak "kaade'den (muhalif Müslüman gruplarla savaşmak istemeyen Hariciler) uzak durulması ve onları haricilerden kabul etmemeis muhaliflerin kadın ve çocuklarının öldürülmesi, kendilerine katılmayanların tekfir edilmesi, katılacakların da imtihandan geçirilmesi gerektiği şeklindeki fikirleriyle Hariciler arasında ilk defa görüş ayrılıklarına neden olmuştur.

Basra'da yaşayan Nâfi, Emevî valilerinden Ubeydullah İbn Ziyâd'ın Hâriciler'e karşı uyguladığı katı kurallardan rahatsızlık duyarak Abdullah İbn İbâd ve Necde İbn Âmir'in de dahil olduğu bir grupla Mekke'ye gidip Emevîler'e karşı mücadele eden Abdullah İbn Zübeyr'in ordusuna katıldı. Bir müddet Emevîler'e karşı savaştıktan sonra Yezîd İbn Muâviye'nin ölümünü takip eden günlerde Abdullah İbn Zübeyr ile aralarının açılması veya Ubeydullah İbn Ziyâd'ın Basra'dan ayrılması üzerine taraftarlarını yanına alarak Basra'ya döndü. Nâfi' İbn Ezrak'ın yönetimindeki Hariciler, Emevîler'in Basra'ya vali olarak tayin ettiği Mes'ûd İbn Amr'ı öldürüp şehri ele geçirdiler. Aynı şekilde Abdullah İbn Zübeyr'in tayin ettiği vali Ömer İbn Ubeydullah'ın şehre girmesine engel oldular. Daha sonra aşırı yanlışlıklarına dayanamayan halkın da desteğiyle kendileri şehirden dışarı atılmıştı. Ancak dışarıdan gelen takviye kuvvetleriyle Hariciler Basra'yı tekrar ele geçirince Abdullah İbn Zübeyr Müslim İbn Ubeys kumandasındaki bir orduyu Basra'ya gönderdi. Abdullah İbn İbâd ile ona uyan bir kısım Hariciler bu orduya karşı savaşmak istemeyip Basra'da kaldılar. Nâfi' İbn Ezrak ise Atıyye İbn Esved el-Hanefî. Osman İbn Zübeyr, Amr İbn Ömer el-Anberî, Abîde (veya Ubeyde) İbn Hilâl el-Yeşkürî. Katari İbn Fücâe gibi ileri gelen Hâriciler'le Basra'dan ayrılp Ahvaz ve Hûzistan'a doğru yola çıkarak bu bölgelerde hâkimiyet sağladı. Ahvaz yakınlarında Müslim İbn Ubeys'in ordusuyla yapılan savaşta hem Müslim hem de Nâfi' İbn Ezrak öldürüldü (65/685). Nâfi'in yerine geçen Ubeydullah İbn Mâhûz'un liderliğinde mücadeleyi sürdüren Ezrakîler karşı güçleri Basra'ya dönmeye mecbur ettiler. Harise İbn Bedr el-Gudânî kumandasında gönderilen ikinci bir orduyu da mağlûp ettikten sonra Basra ile Ahvaz arasındaki bölgeye tamamen hâkim oldular. Civar bölgelerde yaptıkları yağmalama esnasında muhaliflerden birçok kişiyi öldürdüler. Halkın yoğun şikâyetleri üzerine Abdullah İbn Zübeyr, Horasan'da bulunan Mühelleb İbn Ebû Sufre'yi Ezârika'ya karşı savaşmakla görevlendirdi. Basra'ya gelen Mühelleb 20.000 kişilik bir ordu ile Ezârika üzerine yürüdü ve Sillabrâ denilen mevkiide onları bozguna uğrattı. Bu savaşta Ubeydullah İbn Mâhûz'un öldürülmesi üzerine yerine geçen kardeşi Zübeyr İbn Mâhûz kısa sürede Ezrakîler'i toparlayarak emrindeki kuvvetlerle Medâin ve İsfahan'a varıncaya kadar yağmacılığa ve muhalifleri öldürmeye devam etti. Fakat Ezrakîler İsfahan yakınlarında Attâb İbn Verkâ kumandasındaki ordu ile yaptıkları savaşta mağlûp oldular; reisleri Zübeyr de öldürüldü (68/687-88). Geride kalanlar İranın Güney doğusundaki Kirman dağlarına kaçarak kurtuldular. Yeni liderleri Katari İbn Fücâe bir müddet sonra Ezârika'yı toparladı ve tekrar Ahvaz'ı zaptedip Basra'ya doğru ilerledi. Mühelleb İbn Ebû Sufre ikinci defa onlara karşı savaşmakla görevlendirildiyse de uzun müddet devam eden mücadelelerde kesin bir sonuç elde edemedi. Irak yeniden Emevîler'in idaresine geçince Haccâc İbn Yûsuf es-Sekafî ile Mühelleb İbn Ebû Sufre Ezârika'ya karşı birlikte düzenledikleri askeri hareketler neticesinde onları Düzeyi, Kâzirun ve Fâris bölgelerini boşaltıp Cirüft'e çekilmeye mecbur ettiler. Ezârika içindeki mevâlîlerle Araplar arasında anlaşmazlık çıkınca Abdürabbih el-Kebîr'in emrindeki 7000 kişi Cirüft'te kalırken Abdürabbih es-Sağîr kumandasında 4000 kişi Kirman'a, Katari İbn Fücâe'ye bağlı 10.000 kişi de Fâris'e doğru çekildi. Mühelleb İbn Ebû Sufre Ezrakîler'den Katari'ye ve Abdürabbih el-Kebîr'e bağlı olanlara, oğlu Yezîd de Abdürabbih es-Sağîr'e mensup olanlara karşı düzenledikleri seferlerle onları bulundukları bölgelerden kaçmaya zorladılar. Sonunda Süfyân İbn Ebred el-Kelbî kumandasındaki Emevî kuvvetleri Taberistan dağlarında Katari'yi öldürerek taraftarlarını dağıttı (79/698). Ezârika liderlerinden Abîde İbn Hilâl el-Yeşkürî'ye bağlı olanlar da Kûmis'teki Sezevver Kalesi'nde

kuşatılarak imha edildiler. Böylece Ezârika fırkası tamamen ortadan kaldırılmış oldu.

Ezârika'nın bütün Haricîler tarafından kabul edilenlerin dışında kalan başlıca görüşleri şöyledir:

1. Hz. Ali, Osman, Talha, Zübeyr, Âişe ile Cemel ve Siffîn'e katılanların ve kendilerine muhalif olan diğer Müslümanların tümünün kâfir ve ebedî cehennemlik olduğunu ileri sürerler. Bu gibi kimselerle savaşmak ve onları öldürmek helaldir derler.

2. Müslümanlardan Ezârika'ya mensup olmayanlar sadece kâfir değil aynı zamanda müşriktirler ve çocukları dahil hepsi ebedî olarak cehennemde kalacaklardır. Muhaliflerin kadın ve çocuklarını esir almak veya köle statüsüne geçirmek, gerektiğinde öldürmek mubah kabul edilir. Zira yaşadıkları topraklar dârülharb sayılır ve buraya darulharb ahkâmı uygulanır.

3. Kendilerinin bulunduğu yere hicret etmeyen, kendileriyle birlikte düşmana karşı savaşa katılmayan diğer Hâricîleri (kaade) tekfir ederler. Bunlardan kendilerine katılmak isteyenlerde mutlaka imtihana tâbi tutulmalıdır.

4. Fikhî görüşleri arasında evli zaninin recmedilmesine gerek görmez bu cezanın sopa vurma olduğunu iddia ederler. Recm cezasının Kur'an'da bulunmadığını ileri sürerek hadisteki uygulamaları kabul etmezler. Bu anlayışlarından dolayı Hz. Ali onlarla hiç hadis konusunda tartışmamış hep Hz. Peygamber'in (s.a.s) uygulamalarını anlatmıştır. Kısaca onlara göre İslâm'da recm cezası yoktur. Çünkü Kur'an-ı Kerîm'de böyle bir hüküm bulunmamakta, zina yapanlara sadece dayak atılması emredilmektedir.

5. Namuslu kadınlara zina isnat ederek bunu şahitlerle ispat edemeyenlere uygulanan ceza aynı şeyi namuslu erkeklere isnat edenler için uygulanmaz. Zira Kuran'da bunu belirten bir lafız yoktur.

6. Peygamberlerin nübüvvetle görevlendirildikten sonra büyük veya küçük günah işlemesi caiz olduğu gibi nübüvvetten önce kâfir olan bir kimsenin peygamber olarak gönderilmesi de caizdir. Kısaca peygamberlerin de küçük veya büyük günah işleyebileceklerini iddia ederler. Bu da onların en büyük tezadları ve içinde yuvarlandıkları yanlışlıklardan birisidir. Günah işleyen kimseyi müşrik kabul ederler ve aynı suçu peygamberlere isnad edip dolaylı olarak peygamberlerin müşrik olabileceklerini iddia ederler. Yani onlara göre nebiler de küfre girip sonra tevbe ederler.

7. Vergilerini ödeyen yahudi ve hristiyanların öldürülmesi haramdır.

8. Kadınların âdet esnasında kılamadıkları namazları kaza etmeleri gerekir.

9. Çalınan malın miktarı ne olursa olsun hırsıza omuzdan kol kesme cezası uygulanır

10. Kâfirlere karşı takiyye yapmanın caiz olmadığını söyler takiyye yapmayı reddederler.⁵

Ezrakîler Hâricîler'in en kalabalık kolunu teşkil etmiş, çok kısa bir süre ayakta kalabilmelerine rağmen İslâm dünyasının en tehlikeli fitne ve fesad unsurlarından birini oluşturmuşlardır. Ezrakîler gayri Müslimlere zarar vermeyi haram telakki edip bundan son derece sakındıkları halde kendi fırkalarına bağlı olmayan Müslümanları müşrik sayarak öldürülmelerini caiz görmüş, fiilen de pek çok Müslüman kanı akıtmışlardır; ayrıca malî, sosyal ve siyasî alanlarda da çok büyük zarar ve tahribata yol açmışlardır. Dinî bilgileri zayıf olan Ezrakîler İslâmî hükümleri anlayamamış ve bu sebeple de çelişkilerden kurtulamamışlardır.

3. Necedât. Bunlar da Hanife oğullarına mensup Necde İbn Âmir İbn Abdullah İbn Seyyar el-Hanefî liderliğinde ortaya çıkan ve onu İmam tanıyan Hâricî gruptur. Bunlar genellikle Bahreyn ve Yemame'de yayılan kısa zamanda Hadramut ve Yemenden Tâîf'e kadar bir çok yeri ele geçirmişlerdi. Dinin temel meseleleriyle fer'i meseleleri birbirinden ayırtedemedikleri için bir çok yanlışlığa sebep olmuşlardı.

Ezârika'ya iltihak edecekken Nâfi' İbn Ezrak'ın Hâricî olup hicret etmeyenleri kâfir sayması üzerine bundan vazgeçen, içtihadî konularda bilgisizlikleri sebebiyle yanlış işler yapanları mazur

⁵ Muhammed Ebu Zehra, *İmam Zeyd*, çev. S.Parlak-A. Karababa, İstanbul 1993, s. 125 vd.

kabul ettiği için Âzirîyye (Mazur görenler/mazeretleri kabul edenler) diye de anılan bu fırkanın diğer gruplardan ayrılan yönleri ve görüşleri vardır.

Necedât'a göre din iki bölümdür. Birincisi, Allah'ı, Peygamber'i, Müslümanların (yani kendilerinin) kanlarının haram olduğunu ve Allah katından gelen hükümlerin tümünü bilmektir. Bunları bilmek farzdır, bilmemek özür sayılmaz. İkincisi ise bu sayılanların dışında kalan hususlardır. İnsanlar, haram ve helâl olan hususlarda kendilerine delil gösterilene kadar bilgisizliklerinden dolayı mazurdurlar. Kendileriyle anlaşma yapılan kişilerin kan ve malları helâldir. Küçük, zararsız bir yalan söyleyip bu yalanında ısrar eden kişi müşriktir.

Hırsızlık zina ve içki gibi fiilleri işleyenlerin mü'min kitlenin dışına çıkarılması doğru değildir. Zira bu fiilleri işleyenin cehennemlik olması söz konusu değildir. Kısaca zinâ eden, içki içen, hırsızlık yapan fakat bu hareketinde ısrar etmeyen kimse müşrik değildir. Ancak günahta ısrar eden kimse zamanla ümmetten çıkar ve müşrik olur. Günahta direnmeyen kimsenin günahı kadar cezalandırılacağını söylerler. Böylece günah işleyen kimselere karşı biraz müsamahakâr davranmış her konuda herkesi tekfir etmemişlerdir.

Can korkusu varsa takîyye câizdir. İnsanların basında bir imam'ın bulunması şart değildir. İmkân bulamayan kimsenin cihada katılmamasını mazur görürler. Necedât'a göre insanlar birbirlerine karşı iyi davranıp hak ve görevlerine riayet etmeleri halinde kendilerini yönetecek bir otoriteye, bir devlete ihtiyaç duymazlar Böyle bir durumda Kur'anın emirlerini yerine getirmek yeterlidir. Ancak bazı hususların uygulanması için bir devlet başkanı gerektiriyorsa bu mümkündür. Bu görüşleriyle Ezârîka'dan ayrılırlar.

Necde İbn Âmir'den sonra onlardan ayrılarak Kirman ve Sicistan bölgesinde Atıyye İbn Esved'e uyanlar Ataviyye, Ebû Füdeyk'e tâbi olan Füdeykiyye ve kaynaklarda adı belirtilmeyen bir grupla birlikte üç tâli kola ayrılmıştır.

4. Sufriyye. Ziyâd İbn Asfar veya Abdullah İbn Asfar et-Temîmî'ye nisbet edilen grupturlar. Bu gruba Ziyadiyye de denir. Sufriyye'ye göre kendileriyle birlikte isyan ettikleri halde savaşa katılmayanlar, inançları kendilerinininkine uyuyorsa, tekfir edilmez. Zinâ eden recmedilir. Müşriklerin çocukları cehennemlik değildir. Takîyye, amelde değil, ancak sözde câizdir. Zinâ, içki ve iftira gibi dünyada cezayı gerektiren fiilleri işleyenlere kâfir ya da müşrik denilemez. Fakat bu dünyada cezası olmayan namazı terk gibi büyük günâhları işleyenler kâfirdir. Birisi şeytana uymak, diğeri putlara tapınmak olmak üzere iki çeşit şirk vardır. Küfür de, birisi nimeti inkâr, diğeri Allah'ı inkâr olmak üzere iki çeşittir. Berâat de ikiye ayrılır; birisi, sünnet olan, haddi gerektiren fiilleri işleyenlerden uzaklaşmak; diğeri de farz olan ve Allah'ı inkâr edenlerden uzaklaşmaktır.

Günah işleyenleri genel olarak müşrik kabul etmekle birlikte bu konuda kendi aralarında farklı görüşler ortaya atmışlardır. Hakkında had cezası bulunan günahları işleyenleri Cenab-ı Allah, zânî, hırsız ve müfteri diye isimlendirmesinden dolayı bunlar İslam'ın dışına atılmaz fakat bu günahların dışındaki günahları işleyenlerin ise kâfir olacağını iddia etmişlerdir. muhaliflerin kadın ve çocuklarını öldürmeyi caiz görmeyen bu fırka da isimleri kaynaklarda zikredilmeyen üç tâli kola ayrılmıştır.

5. Acârîde Acrediyye olarak da bilinen ve daha çok Horasan'da yayılmış olan bu Haricî fırkası adını kurucusu Abdülkerîm İbn Acred'den alır. Abdülkerîm İbn Acred, 116-120/724-738 yılları arasında Irak valiliği yapan Hâlid el-Kasrî tarafından hapsedildiği ve hapiste öldüğü dikkate alınarak 120 (738) yılı civarında vefat ettiği söylenebilir. Belhli olduğu bilinmektedir. Önceleri Haricîlerin Necedât fırkasına bağlı olan Atıyye İbn Esved'in, daha zayıf bir rivayete göre ise Beyhesiyye'den İbn Beyhes'in öğrencisi idi.⁶ Bazı itikadî ve fikrî konulardaki görüş farklılıkları sebebiyle onlardan ayrıldı ve kendi adına nispetle anılan Acaride fırkasının lideri oldu. Hâriciler kâfirlerin çocuklarına gayr-i müslim muamelesi yaparken İbn Acred, bulûğ çağına erip de İslâmiyet'i kabul veya reddettikleri sabit olmadıkça bu çocuklar hakkında hüküm verilemeyeceği fikrini ortaya attı. İrade hürriyeti konusunda Ehl-i sünnet'e uygun bir görüş benimseyerek Allah'ın iradesinin her şeye şâmil olduğunu, fakat kötülüğün ona nisbet edilemeyeceğini savundu.

⁶ Taberî, *Târih el-Umem ve'l-mulûk*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl, Beyrut, ty., VIII, 261, 273; İbnül-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1979, VI, 147, 150-151, 168, 209;

Acarideye göre büyük günâh işleyenler dinden çıkmışlardır. Savaşa katılmayanlar, aynı inancı paylaşıyorlarsa düşman sayılmazlar.

Acârîde, kendi içindeki alt fırkalar arasında bazı görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte düşünce açısından şiddet ve aşırılık taraftarı diye bilinen, ayrıca en güçlü Haricî fırkası olarak tanınan Ezârîka ile Hâricîlerin en mutedil ve Ehl-i sünnet'e en yakın kollarından kabul edilen İbâdiyye arasında ortada bir yerde yer alır. Nitekim bu fırka mensupları, Ezârîka'nın sadece kendi yerleşim bölgelerinde bulunan insanların Müslüman sayılacağı, başka yerlerde oturup da kendi bölgelerine hicret etmeyen Hâricîler'in öteki Müslümanlar gibi dinden çıkmış olacağı şeklindeki görüşlerine katılmadılar. Zira Acârîde'ye göre, prensip olarak hicret bir farz değil, erdemlilik. Onun için hicret etmeyerek bulundukları yerde kalanlar da büyük günâh işlemedikleri müddetçe mümin olup hem kendilerinin hem de aile fertlerinin canları korunmuştur. Buna karşılık Acârîde, İbâdiyye'nin, kebîre işleyenlerin Allah'ı inkâr etmiş kabul edilmeyip nimete karşı nankörlük etmiş (kâfir bi'n-ni'me-Küfrân-ı nimet içinde) sayılmaları gerektiği şeklindeki görüşlerine katılmamışlardır. Yine onlara göre, Ezârîka'nın görüşünün aksine, muhaliflerin malları savaş durumu dışında ganimet/fev sayılmaz.

Çoğunluğunu Horasanlıların teşkil eden ve kaynakve araştırmalarda on beş kadar tâli fırkaya ayrıldığı bildirilen Acârîde'nin en çok bilinen kolları ve grupları Meymûniyye, Halefiyye, Hamziyye, Şuaybiyye, Hâzimiyye, Ma'lûmiyye, Mechûliyye, Saltiyye ve Etrâfiyye gibi alt gruplardır.⁷

Meymûniyye: Meymûn İbn İmrân veya Meymûn İbn Hâlid'e uyanlar. İrade, kader, istitâat konularında Acârîde'den ayrılarak Mu'tezile'nin görüşlerini benimsemişlerdir. Meymûniyye'ye göre insan ihtiyarî fiillerini kendi başına meydana getirme gücüne sahiptir. Onun için iyi kötü bütün fiillerini ilâhî bir müdahale olmadan yapar; önceden tayin edilmiş bir kaderi yoktur. Müşriklerin çocukları cennete girebilecektir. Meymûniyye grupları, nikâhı haram olan yakın akrabayı belirleyen âyeti (en-Nisâ 4/24) yanlış yorumlayarak bütün Müslümanlarca mahrem kabul edilen bazı yakınların nikâhının helâl olduğunu iddia etmiş, ayrıca Yûsuf sûresinin aşk hikâyesinden bahsettiği için Kur'an'dan sayılamayacağını ileri sürmüşlerdir. İslâm âlimleri, bu son iki görüşü benimseyen grupların Müslüman kabul edilemeyeceğini belirtmişlerdir.

Halefiyye: Meymûniyye'ye muhalefet ederek onlardan ayrılan ve daha sonra Kirman ve Mukran Haricîleri'nin reisi olan Halef el-Hâricî'ye intisap edenlerden oluşur. Kader problemiyle hayır ve şer konularında Ehl-i sünnetin fikirlerine katılan, ancak müşriklerin çocuklarının cehennemlik olduğunu ileri süren bu fırkanın mensupları, aralarında kendilerinden olan bir imam bulunmadıkça savaşa girmeyi caiz görmezler.

Hamziyye: 179 (795-96) yılında Horasan'da isyan eden, uzun süre Abbâsî kuvvetleriyle mücadele ettikten sonra Me'mûn zamanında öldürülen Hamza İbn Edrek'e bağlı olanlardan meydana gelen bu fırkaya göre; Allah amellerin yaratılmasını kullara havale etmiş, onlara hayır ve şer işleme gücünü vermiştir. Bundan dolayı kulların fiillerinde Allah'ın iradesi ve müdahalesi söz konusu değildir. Bu fırka, görüşlerinde tamamen Meymûniyye'nin etkisi altında kalmıştır. Onlara göre muhaliflerinin ve müşriklerin çocukları cehennemliktir. Ayrıca, düşmandan alınan ganimetlerin kullanılmayıp tahrip edilmesi veya yakılması, şartlar gerektirdiği takdirde bir asırda iki imamın bulunmasının caiz olması bu fırkanın görüşlerindendir.

Şuaybiyye: Fırkanın öncüsü olan Şuayb İbn Muhammed, önceleri Meymûniyye'ye bağlı iken kader ve kulların fiilleri konusunda Meymûniyye'nin hürriyetçi düşüncesine karşı çıkmış ve mevcut olan her şeyin Allah'ın iradesi ile vücuda geldiğini kabul ederek bu fırkadan ayrılmıştır. İmamette Hâricîler'in genel prensiplerine uyan Şuaybiyye, çocuklar ve kaade meselesinde ana fırka olan Acârîde'nin görüşlerini benimsemiştir.

Hâzimiyye: Sîstan'daki Acârîde'nin çoğunluğunu teşkil eden bu zümre. Hâzim İbn Ali'nin mensuplarıdır. Hâzimiyye, kulun iradesini kabul etmemiş ve her şeyin ilâhî iradeye bağlı olarak meydana geldiğini ileri sürmüştür. Kul kendine has bir kudrete sahip değildir. Allah, hayatlarının sonunda kendisine iman ile geleceğini bildiği kimseleri sever, küfür ile gelecek kimselere de buğzeder. Hâzimiyye'nin. Hz. Ali hakkında müsbet veya menfi bir kanaat belirtmedikleri de nakledilmektedir.

⁷ İbn Hazm *el-Faṣl* (nşr. Muhammed İbrahim Nasr—Abdurrahman Umeyr), Riyad 1402/1982, V, 54, 55; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (nşr. M. Seyyid Kılânî), Kahire 1381/1961, I, 128-131.

Ma'lûmiyye: Aslında Hâzimiyye'ye bağlı olan bu fırkanın inancına göre, Allah'ı bütün isimleriyle bilmeyen kimse, bunların hepsini öğrenip gerçekten iman etmedikçe kâfir sayılır. İstîtâat fiille beraberdir, fiil ise kul tarafından yaratılır.

Meçhûliyye. Hâzimiyye'den ayrılan ve Ma'lûmiyye'ye karşı olan bu fırkaya göre, Allah'ın bazı isim ve sıfatlarını bilip bazılarını bilmeyen kimse de mümin sayılır. Kullanın fiilleri ise Allah tarafından yaratılır.

Saltiyye: Osman İbn Ebü's-Salt'ın görüşlerini benimseyen bir fırkadır. Kendi mensuplarını Müslüman ve dost kabul etmekle beraber bunların henüz erginlik çağına girmemiş çocukları hakkında hüküm vermezler. Bunlarla ilgili verilecek hüküm, mükellef oldukları zaman İslâmiyet'i ve kendi mezheplerini kabul veya reddetmelerine göre değişir.

Etrâfiyye: Sistanlı Gâlib İbn Şâzek'e mensup olan bu fırka, kader konusunda Hamziyye'nin görüşlerine katılmakla birlikte, onlara göre İslâmî çevreden uzak bulunan kimseler (etraf), akıl yoluyla bilinecek hususları yerine getirdikleri takdirde, bilemedikleri dinî konuları terketmekte mazur sayılırlar.⁸

6. Seâlibe (Seâlibiyye). Sa'lebe İbn Mişkân veya Sa'lebe İbn Âmir'e nisbetle anılan fırka, Acârîde ile aynı görüşte iken kâfirlerin çocukları yanında müminlerin çocuklarına da bulûğ çağına erişinceye, İslâm'a çağırılincaya, iman veya inkâr ettikleri sabit oluncaya kadar sevgi ya da düşmanlık beslemenin veya onlarla ilgiyi kesmenin doğru olmayacağını kabul ederek bu fırkadan ayrılmıştır. Ma'bediyye, Ahnesiyye, Şeybâniyye, Ruşeydiyye, Mükremiyye. Bid'iyye, Ziyâdiyye ve adı zikredilmeyen diğer bir fırka Seâlibe'nin tâli kollandır.

7. Beyhesiyye. Ebû Beyhes Heysanî İbn Câbir'e (ö. 94/713) nisbetle anılan Haricîler'in bir kolu. Benî Sa'd İbn Dubey'a kabilesine mensup olan ve Emevî Halifesi 1, Velîd zamanında Haccâc'ın takibinden kurtulmak için Medine'ye kaçan Ebû Beyhes, Medine Valisi Osman İbn Hayyân el-Müzenî tarafından yakalanarak hapsedilmişti. Ebû Beyhes, vali ile sohbette bulunacak kadar dostluk kurmayı başarmışsa da halifeden gelen emir üzerine öldürülmüştür.

Beyhesiyye'nin ortaya çıkışı bir cariyenin satışına bağlanmaktadır. Anlatıldığına göre İbâziyye'den İbrahim adında bir kişi, kendi mezhebinin mensuplarından bir topluluğu evine çağırarak, bu sırada cariyesi hizmette kusur edince onu kendi akidelerini benimsemeyen, dolayısıyla kâfir sayılan Araplar'a satacağını söylemişti. Topluluk içinde bulunan Meymûn adında biri kendi inançlarını taşıyan mümin bir cariyeyi kâfirlere satamayacağını belirtince İbrahim Allah'ın cariyeyi satmayı helâl kıldığını, ayrıca mezhep büyüklerinin de bu görüşte olduklarını söylemiş, bunun üzerine Meymûn onlardan ayrılmış, diğerleri de bu konuda kararsız kalmışlardı. Bu durum İbâziyye bilginlerine arzedildiğinde onlar Meymûn ile kararsızların (vâkıfe) yanlış düşündüklerini ve bu sebeple tevbe etmelerinin gerekli olduğunu bildirmişlerdi. İbrâhîmiyye, Meymûniyye ve Vâkıfe adlarını alan bu üç gruptan sonra da Beyhesiyye ortaya çıkarak câriye satışı konusundaki ihtilâfta taraf olmuştur. Meseleyi müsamaha sınırlarının çok ötesinde kalan bir anlayışla ele alan Beyhesiyye'ye göre bu satışı haram sayan Meymûn ve taraftarları, İbrahim'le Meymûn arasında kararsız kalanlar, Meymûn'dan ve kararsızlardan uzaklaşmayan İbrahim ve taraftarlarının hepsi kâfir olmuşlardır. Beyhesiyye'ye göre iman ilim, ikrar ve amelden meydana gelir. Bir kimse Allah'ı, peygamberlerini. Hz. Muhammed'in tebliğatını bilip ikrar etmedikçe, ayrıca ilâhi emir ve yasakların gereklerini yerine getirmedikçe, Allah'ın dostlarını sevip düşmanlarından ilgisini kesmedikçe müslüman sayılmaz. Büyük günah işleyenler imam veya valinin huzuruna çıkarılıp cezalandırılmadıkça kâfir veya mümin diye vasıflandırılmaz.

Bu fırkanın bir kısmına göre ölmüş hayvan, usulüne uygun kesilmiş olan hayvandan akan kan (dem-i mesfûh), domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanlar dışında kalan şeylerin yenmesi haram değildir. Helâl olan bir yiyecek veya içeceği kullanmak suretiyle dengesini kaybeden (bal tutması gibi) kimse o halde iken namazı terketse veya başka büyük günahlar işlese bundan dolayı tek-

⁸ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fırlalı), Ankara 1981, s. 30. 40, 116-117; "Acârîde", *İA*, Mad.; Mustafa Öz, *Acaride mad. DİA*.

fir edilemez, kendisine ceza da uygulanamaz. Beyhesiyye'nin Avfiyye (veya Avniyye) kolu ise içki içmeyi küfür olarak telakki ettiği halde namazı terketmediği yahut namuslu kadına zina isnadında bulunmak gibi bir fiil işlemediği müddetçe sarhoşun kâfir olduğuna hükmetmez. Hicret konusunda iki gruba ayrılan Avfiyye'nin bir grubu kendi mezhep mensuplarının bulunduğu yere hicret etmemeyi affedilmez bir hata telakki edip böyle kimselerle ilgilerini keserken diğer grup hicretten geri kalmanın haram olmadığını, dolayısıyla böylelerinden ilgiyi kesmenin gerekli bulunmadığını söylemişlerdir. Her iki grup da devlet başkanı kâfir olduğu takdirde tebaasının da kâfir olacağını ileri sürmüşlerdir.

8. İbâdiyye. Adını kurucusu olduğu kabul edilen Abdullah İbn İbâd'dan almıştır. Fırkanın adı Kuzey Afrika ve Uman'da Ebâziyye şeklinde söylenirken çağdaş yazarlar İbâdiyye'yi tercih etmişlerdir. Uman İbâdîleri'ne Beyâsi, Bîyâsi veya Beyâzi de denmiştir. İbâdîler, kendilerine bundan başka Muhakkime-i ûlâ Haricîleri ile ilgilerinden dolayı Şurât adını verdikleri gibi "ehlül-îmân ve'l-İstikâme, ehlül-adl ve'l-istikâme, cemâatü'l-müslimîn, ehlü'd-da've" isimlerini de verirler.

1. Basra İbâdîliği: Taberî'nin Ebû Mihneften naklettiğine göre İbâdiyye, 65 (685) yılında Nâfi' İbn Ezrak'ın Haricî olmayan Müslümanlar hakkında ileri sürdüğü aşırı görüşlere katılmayarak Basra'da Abdullah İbn İbâd'ın etrafında toplananların oluşturduğu bir fırkadır.⁹ Ancak Abdullah İbn İbâd'ın sahip olduğu görüşlerin Basra Haricîleri arasında İbâ-zıyye'nin doğuşundan en az on yıl önceden itibaren mevcut oluşu, ayrıca İbn İbâd ile Sufriyye'nin kurucusu Abdullah İbn Saffâr'm o sıralarda Basra Hâricîleri'nin reisi olarak kabul edilen Mirdâs İbn Udeyye'nin etrafında toplanmaları (Taberî, II, 517) göz önüne alındığı takdirde İbâdiyye'nin bütünüyle Abdullah İbn İbâd tarafından kurulduğunu ileri sürmek oldukça güçtür. Esasen Mirdâs, İbâdî geleneğine göre ilk imamlar arasında anılır. İsfârâyînî onun Sufriyye'nin imamı olduğunu söylerse de İbâdiyye'nin fikir babası sayılan Câbir İbn Zeyd el-Ezdf ile İbn Ezrak'tan ayrılarak ılımlı görüşleriyle Haricî önderlerinden biri haline gelen Suhâr (Velîd) el-Abdf'nin Mirdâs'ın samimi dostları arasında bulunduğu dikkate alınırsa İbâdiyye'yi Mirdâs'ın Basra'daki kaade grubuna bağlamak gerçeğe daha yakın görünür. Aslında İbâdiyye'nin Abdullah İbn Vehb er-Râsibî'ye kadar uzandığı, Hâricîler'in Ali İbn Ebû Tâ-lib'den sonra imamet makamına getirdikleri bu zatın İbâdiyye'nin imamı olduğu, fırkasına Vehbiyye dendiği ve Abdullah İbn İbâd'dan adını alan İbâdiyye'nin bu fırkanın devamı sayıldığı da ileri sürülür.

Kaynakların verdiği bilgilere göre Abdullah İbn İbâd, Câbir İbn Zeyd el-Ezdf'nin fikirlerinden ilham alarak Basra'dan çıkan müfrit Haricî topluluklarına katılmamış, akliselimin ve sünnetin sınırları çerçevesinde kalmak isteyen Vehbîler'i kendi etrafında toplamış, isyan hareketine karışmaksızın Basra'da kendi halinde sakin bir hayat yaşamıştır. Ayrıca Mirdâs İbn Udeyye'nin öldürülmesinden (61/681) ve Nâfi' İbn Ezrak'ın 65 (685) yılındaki başarısız isyanından sonra mutedil görüşü paylaşan Hâricîler'in reisi olmuştur. İbn İbâd'ın 64 (683) yılındaki Medine savunmasına katılması dışında aktif bir rol oynamayıp kendi taraftarlarını "cemâatü'l-müslimîn" adıyla gizli ve pasif bir şekilde muhafaza etmesine, muhtemelen mensubu bulunduğu Ahnef İbn Kays topluluğunun davranışı ve en önemlisi fırkanın fikir babası sayılan Câbir İbn Zeyd'in çizgisini takip etme düşüncesi sebep olmuştur; çünkü İbn İbâd, Ahnef'in mevcut Emevî idarecileriyle anlaşma imkânlarını sonuna kadar kullandığını görmüştür. Kendisi de Emevî Halifesi Abdülmelik İbn Mervân ile dostane münasebetler kurmuş, halifenin gönderdiği mektuba, iyiliği tavsiye edip kötülükten sakındıran ve İbâdî esaslarının kısa bir açıklaması niteliğini de taşıyan bir mektupla cevap vermiştir. Abdullah İbn İbâd'ın Emevî idarecilerine karşı gösterdiği mutedil siyaset, fırkanın önemli âlimlerinden Câbir İbn Zeyd'in dirayetiyle devam ettirilmiştir. Ancak Abdülmelik İbn Mervân'ın ölümünden sonra durum değişmiş, bazı Basra İbâdîleri'nin İbnü'l-Eş'as'ın (Abdurrahman İbn Muhammed) isyanına katılmış olmasını ileri süren Irak Valisi Haccâc İbn Yûsuf, başta Câbir olmak üzere İbâdî ileri gelenlerinin çoğunu Uman'a sürmüş, bir kısmını da Basra'da hapsedirmiştir. Bunlardan Ebû Ubeyde Müslim İbn Ebû Kerîme, Haccâc'ın ölümünün ardından Basra İbâdî cemaatinin başına getirilmiştir. Ebû Ubeyde de Basra İbâdîleri'ni dikkatle yönetmiş ve Emevî idarecilerine karşı esnek hareket etmiştir. Bununla birlikte Ömer İbn Abdülazîz'in erken ölümü Basra İbâdîleri'nin durumunu sarsmış ve Halife Yezîd İbn Abdülmelik'in sert tutumu onlar arasında yeniden ihtilâlcî unsurların doğmasına sebebiyet vermiştir. Emevî idarecilerini İbâdîliğe kazanmayı esas alan Ebû Ubeyde, doğrudan harekete geçmeyi istememekle birlikte bazı tahriklerin Basra İbâdîleri'ni parçalamasından endişe ettiği için bu kararından vazgeçti. Basra İbâdîliği'nin bir propaganda ve eğitim merkezi olması fikrinden hareket ederek çeşitli bölgelerde

⁹ Wellhausen, s. 42-44.

İbâdî kıyâmlarını tahrik etti, hatta Emevî hilâfetinin kalıntıları üzerinde bir İbâdî imameti kurmak istedi. Bunun için de bir bakıma ihtilâl hükümeti denebilecek bir teşkilât oluşturdu. Bu teşkilâtta maliye ve savaş işlerini İbâdî şeyhi Hâcib et-Tâî, din işlerini de bizzat kendisi üstlendi. Bu hareketin asıl dikkat çeken yönü, Ebû Ubeyde'nin etrafında toplanan öğrenci gruplarının yetiştirilerek hemen hemen bütün müslüman bölgelere gönderilmesi idi. "Hameletü'l-ilm" veya "nakâletü'l-ilm" adı verilen bu gruplar İbâdiyye'nin Mağrib, Yemen. Hadramut, Uman ve Horasan'a yayılmasını sağladı. Küçümsenemeyecek çapta başarı elde eden bu dâ-îlerin faaliyetleri sonunda çeşitli yerlerde küçük ölçekli İbâdî ayaklanmaları patlak verdi. Taşradaki isyanlara rağmen Basra İbâdîleri kendi inançlarını saklamaya ve gizlilik içinde yaşamaya devam ettiler. Abbasîler devrinde de İbâdîler büyük ölçüde himaye gördü.

2. Hicaz, Yemen ve Hadramut İbâdîliği: Hicaz bölgesindeki İbâdiyye hareketi, her yıl Mekke'ye giderek halkı son Emevî halifesi II. Mervân'a karşı muhalefet yapmaya çağıran Ebû Hamza eş-Şârî ile (ö. 130/ 748) başlamış olabileceği gibi ondan önce Ebû Ubeyde'nin bu bölgeye dâîler göndermek suretiyle İbâdîliği tanıtmış olması da mümkündür. Zira VI. (XII.) yüzyılda Mekke'de hâlâ İbâdîler vardı.

Yemen İbâdîliği'nin ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir. Bazı kaynak ve araştırmalara bakıldığında bölgenin İbâdîlik'le ilk temasının Abdullah İbn İbâd'ın faaliyetleri sonucu ortaya çıktığını söylemek mümkündür.¹⁰ Onun Yemen'e gelişinin muhtemelen Güney Arabistan'ın 65-73 (685-692) yılları arasında Haricîler tarafından ele geçirilmesiyle ilgili olduğunu, bölgedeki Hâricîliğin 73'te (692) son bulduğunu ifade etmekteyse de bu görüş tartışmaya açıktır. Zira İbn İbâd'ın 65 (685) yılında İbn Ezrak'tan ayrıldıktan sonra veya henüz Hâricîlerle bir arada bulunduğu sırada Güney Arabistan'a geldiğine dair ne Haricî kaynaklarında ne de diğerlerinde herhangi bir kayıt vardır. Bir ihtimal olarak düşünülse bile bunun 65 yılında değil Haricîlerin Abdullah İbn Zübeyr'i desteklemek ve Mekke'yi savunmak üzere geldikleri 63 (683) yılında olması gerekir.

İbâdî propagandası için Ebû Ubeyde tarafından Mekke'ye gönderilen Ebû Hamza eş-Şârî, 128 (746) yılı sonunda Hadramut ileri gelenlerinden Abdullah İbn Yahya el-Kindî ile karşılaştı. Ebû Hamza'nın sözlerinden hoşlanan Abdullah kendisini Hadramut'a davet edince Ebû Hamza, Bele İbn Ukbe ile birlikte Hadramut'a giderek 129 (746) yılı başlarında Abdullah İbn Yahya'ya imam olarak bey'at ettiler. Artık "Tâlibü'l-hak" unvanıyla anılmaya başlayan Abdullah'ın önderliğindeki Hadramut İbâdîliği çok kısa sürede gelişme kaydetti. Tâlibü'l-hak burada güçlendikten sonra San'a'yı ve diğer Yemen şehirlerini de ele geçirdi ve 129 (747) yılının hac mevsiminde Ebû Hamza, Bele İbn Ukbe ve Ebrehe İbn Sabbâh'ı 1000 kişilik bir kuvvetle Mekke'ye gönderdi. Ebû Hamza ve yanındakiler terviye günü savaş olmaksızın Mekke'ye (8 Zilhicce 129/20 Ağustos 747), ardından da küçük çaplı bir çatışma sonunda Medine'ye (23 Safer 130/2 Kasım 747) girdiler. Burada üç ay kalan Ebû Hamza, Mervân'a karşı ayaklanmak için Şam'a doğru harekete geçti. Mervân, Abdülmelik İbn Muhammed İbn Atıyye kumandasında 4000 kişilik bir orduyu önce Ebû Hamza'nın, sonra da Yemen'e geçerek Abdullah İbn Yahya'nın üzerine gönderdi. Ebu Hamza da Bele İbn Ukbe'yi 600 kişiyle İbn Atıyye'ye karşı şevketti. Vâdîkürâ'da meydana gelen çatışmada İbâdîler büyük bir yenilgiye uğradı (Cemâziyelevvel 130/Ocak 748). Bu arada Ebû Hamza ve diğer İbâdîler öldürüldü. Daha sonra İbn Atıyye San'a'yı İbâdîler'den temizlemek için oraya gitti, kurtulabilen İbâdîler çeşitli yerlere ve bu arada Uman'a kaçtılar. Böylece Yemen ve Hadramut İbâdîliği dağılmış oldu. Sonraki yüzyıllarda Yemen'de yaşayan bazı İbâdîler'e rastlanmışsa da bunların Uman İbâdî imamlığına bağlı oldukları anlaşılmaktadır.

3. Uman İbâdîliği: Uman İbâdîliği, bölge halkından bazılarının Mirdâs İbn Udeyye'nin faaliyetleriyle ilgilenmesi üzerine başlamış, II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında hameletü'l-ilm ekiplerinden Uman'a gelenlerin gayretleriyle kökleşmiştir. Yemen ve Hadramut İbâdîliği'nin büyük ölçüde çöküşünden iki yıl sonra Uman'daki isyanla Uman İbâdîliği kurulmuş oldu ve Cülendâ İbn Mes'ûd imamete getirildi. Fakat kısa bir süre sonra hilâfeti ele geçiren Abbasî kumandanı Hazım İbn Huzeyme tarafından öldürülünce (134/751) kısmî bir çöküş dönemine girdi. Bununla birlikte II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısında İbâdîler'in Uman'da yeniden faaliyete başladıkları ve orada yerleştikleri görülür.¹¹ Uman'ın Nezve şehrini merkez edinen İbâdîler, Mûsâ İbn Ebû Câbir el-Ezkânî'nin

¹⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 37.

¹¹ Abdülkadîm Zellum, *'Uman ve'l-imâretü's-seb'*, Beyrut 1963, s. 11.

başkanlığında bir şûra topladılar. (Şevval 177/Ocak 794). Musa'nın istememesine rağmen şûra üyeleri Muhammed İbn Abdullah İbn Ebû Affân el-Ezdî'yi imamete getirdiler. Ancak icraatını beğenmedikleri için iki yıl sonra onu azledip yerine Vâris İbn Kâ'b el-Harûsiye bey'at ettiler. Vâris ile onun ölümünden (192/808) sonra yerine Gassân İbn Abdullah el-Yahmedî'nin imamete geçti. Bu arada Uman İbâdî davetinin merkezi oldu ve Basra İbâdî ileri gelenleri Uman'da toplandı. Gassân'dan sonra Önce Abdülmelik İbn Hamîd'e, onun ölümünün ardından Mühennâ İbn Ca'fer'e Bey'at edildi. 280 (893) yılında Abbasîler Muhammed İbn Nûr kumandasında Uman'a sefer düzenlediler ve İbâdîler'in direnmesine rağmen bölgeyi ele geçirdiler. Ancak Uman'ın İstilâsı gerçek anlamda bir hâkimiyetin kurulmasını sağlayamamış, İbâdî imameti orada kesintisiz olarak devam etmiştir. Daha sonraları İbâdîlik, Ebû'l-Kâsım Saîd İbn Abdullah'ın açtığı yolda yürüyerek Uman'daki varlığını Ortaçağ'da da sürdürmüştür. Uman İbâdîliği, XVI. yüzyıldan itibaren genel olarak hâkim aile ve veliaht sistemiyle yürüten bir imamet şekline bürünmüştür. Bu sistem içinde halkın ve İbâdî âlimlerinin beğendiklerine imam, diğerlerine ise vali, mütekaddim, melik veya sultan denilmiştir. İbâdîlik bugün de Uman'da Gâfirî ve Hinâ kabilelerinin mezhebi olarak devam etmektedir.

4. Kuzey Afrika/İfrîkiye ve Mağrib İbâdîliği: II. (VIII.) yüzyılın başlarına doğru Selâme/Selme İbn Saîd'in propaganda faaliyetleriyle başlamış, çok geçmeden Batı Trablus ve dolaylarına yayılmış, Berberîler'den Hevvâre ve Zenâte kabileleri tarafından da desteklenmiştir. Bölge yaşayan Hevvâre ve Zenâte İbâdîleri hameletü'l-ilm ekibinden olan Ebû'l-Hattâb el-Meâfirî'nin etrafında toplanarak onu imamlığa seçtiler (140/757) ve önce Trablus'u, sonra da Kayrevan'ı zaptettler (141/758). Böylece bugünkü Bingazi'nin bulunduğu Berka'nın batı sınırından itibaren Cezayir'in doğusuna kadar uzanan bugünkü Libya toprakları İbâdîler'in hâkimiyetine geçmiş oldu. Fakat İbâdîler Abbasi valilerine karşı giriştikleri savaşta 30.000 İbâdî öldürüldü (155/772). Bu imamlık çeşitli sebeplerle zaafa uğramış ve 296 (908) yılında Şîî-Fâtımîler'in Tâhert'i ele geçirmesiyle de yıkılmıştır. Bu sırada, "hâkim" unvanı ile Fâtımîler'den bağımsız bir imamet kurmuş, bu imamet daha sonra yarı bağımsız olarak VIII. (XIV.) yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. V. (XI.) yüzyılda ise Kuzey Afrika İbâdîleri bir İbâdî'nin başkanlık ettiği meclis (azzâbe) tarafından yürütülen bir idare sistemi ortaya koydu. Ancak VI. (XII.) yüzyıldan itibaren gittikçe gerilemeye yüz tutan Kuzey Afrika İbâdîleri, merkezî Mağrib'den kurtularak önce Vercelân sahasındaki İbâdîler'e katıldılar. Bunlar günümüzde Kuzey Afrika'daki İbâdîliği temsil ederler.

5. Doğu Afrika ve Sudan İbâdîliği: Muhtemelen III. (IX.) yüzyıldan itibaren Uman'dan gelen tüccarların propagandası ile girmiş, ileriki yüzyıllarda bölge sahillerinin önemli bir kısmının Uman'la irtibatı üzerine hayli gelişme kaydetmiştir. Bugün Doğu Afrika'daki İbâdîler'in çoğunluğu Zengibar'da yaşamaktadır. Kuzey Afrika İbâdî kaynakları, İbâdî tüccar ve dâîlerinin II. (VIII.) yüzyıldan VIII. (XIV.) yüzyıla kadar Batı ve Orta Sudan'da faaliyette bulunduklarını bildirir. Gana kralının sarayında bir İbâdî elçinin olduğu görülmektedir. Esas itibarıyla Sicilmâse'den ve Batı Sahra içinden geçen ticaret yolunu takip eden İbâdîler önce bugünkü Moritanya'nın güneydoğusuna yerleşti.

İbâdîlerin Görüşleri: Haricî fırkaları arasında en ılımlı grup olan İbâdiyye'nin düşünceleri, siyasi anlayışları ve itikadî görüşleri şeklinde ele alınabilir. İbâdiyye'ye göre Kur'an-ı Kerîm gerek inanç gerekse pratik hayat açısından yegâne devlet nizamıdır. Hedeflenen amaç, ilâhî kitap ve şeriatın hâkim olacağı bir devleti gerçekleştirmektir. Bu devlet kusursuz olacak ve devletin her vatandaşı yanlış yola sapmadan İslâm'ı yaşayıp adaleti gerçekleştirecek, fitne ve nizamsızlıktan kaçınacaktır. Bundan dolayı İbâdîler devlet başkanı belirlemenin dinî bir görev olduğunu söylerler.

İbâdiyye, imamın bazı istisnalar dışında seçim (bey'at) yoluyla başa geçirilmesi gerektiği inancındadır. Her ne kadar elverişli olmayan durumlar sebebiyle imametten vazgeçilebileceği şeklinde yaklaşımlar varsa da İbâdî kaynaklarında imam seçilmediğine dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Esasen İbâdîler'in farklı siyasî durumlarda devlet başkanlarını farklı isim veya sıfatlarla anmaları, bu önemli görevin her türlü imkân ve şarta bağlı olarak yerine getirilmesinin gereğini vurgular. Meselâ ilk ayaklanma hareketinden önce Yemen ve Hadramut İbâdîleri'nin imamı Abdullah İbn Yahya'ya "tâ-libü'l-hak" adının verilmesi ilgi çekicidir.

İbâdiyye, imamet makamına getirilecek şahsın vasıfları konusunda Ehl-i sünnet'ten tamamen ayrılır ve imamların Kureys'ten olması yolundaki anlayışı kesinlikle reddeder. Onlara göre imamet için soy değil mü'min vasfını taşıdıktan başka ilim, zühd ve adalet sahibi olmak önemlidir. Bu nitelikleri

taşımak suretiyle itaate lâayık olan herkes imam olabilir. Bu görüşlerinden dolayı pek çok gayrı Arap unsurun Haricî saflarına katıldığı bilinmektedir. İmametin vasiyet veya tayinle değil cemaatin icmâi, yani serbest seçimle gerçekleşeceği hususu İbâdiyye'nin temel prensiplerindendir. Seçim için gerekli olan şart bey'attır ve Bey'at iki kademelidir. İlk kademede imam, ya Abdurrahman İbn Rüstem'in Hz. Ömer örneğine uyarak teşkil ettiği altı kişilik şûra yahut uzun süre Basra'da, sonra da Uman'da bulunan İbâdî meşâyih tarafından seçilir. İkinci kademede şûra veya meşâyih meclisi Bey'at ettiği adayı halka sunarak onların da bey'atlarını alırlar. Söz konusu ikinci merhale İbâdî telakkisince çok önemlidir; çünkü halk isteyerek Bey'at etmemişse seçilen aday imam unvanına sahip olamaz.

İmamın azledilmesi onun Allah'ın kitabından ayrılması veya halka zulmetmesi sebebiyle olur. Usulüne uygun olarak seçilmiş bir imamın kendisinden daha ehil ve daha üstün (efdal) biri bulunduğu takdirde azledilip azledilmeyeceği hususu fırka tarihinin başlangıcında bir problem oluşturmuyordu.

İbâdiyye'ye göre imamın dışındaki cemaatin haiz olacağı imtiyaz adaleti ortadan kaldırır, hâkimiyet ve şeriatı bozar. İbâdiyye'nin, imamın birlikte Çalışacağı bir meclisin varlığını reddetmesiyle beraber uygulamada, aynı anda çeşitli Müslüman ülkelerinde birden çok imamın bulunmasını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Basra'da, Tâhert'te, Uman'da ve Hadramut'ta aynı anda faaliyette bulunan İbâdî imamlarına rastlanmıştır. İbâdiyye'ye göre imamın en önemli görevi Kur'ân-ı Kerim'in bütün hükümlerini yerine getirmek ve adaleti sağlamaktır; bunun için gerekirse zora başvurmak onun geniş yetkisi dahilindedir. İmam şeriatı uygularken Allah'ın kitabı ile birlikte Hz. Peygamber'in sünnetine ve ilk iki halifenin davranışlarına uyar. Gerekli gördüğü durumlarda savaş ilân edebilir ve savaşı bizzat yönetir. Ayrıca namazda imamlık yapar, gereken yerlere vali ve vergi âmilleri tayin eder. İbâdî devleti için en önemli görev olarak kabul edilen adalet telakkisi iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma (emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker) şeklinde ifade edilmiştir. Bu prensip başta imam olmak üzere her Müslümanın vazgeçilmez bir görevidir. Onların bu ilkeyi uygulamada zaman zaman son derece haşın davrandıkları bilinmektedir. Bununla birlikte İbâdiyye, muhaliflerine karşı diğer Haricî fırkalarına göre çok daha müsamahalıdır. Meselâ Ezârika, kendilerinden olmayan bütün Müslümanların müşrik olup kadın ve çocukları da dahil hepsinin öldürülmesinin mubah sayıldığını iddia ederken İbâdiyye bu görüşe karşı çıkmıştır. Buna göre İbâdiyye'ye muhalif olan ehl-i kible müşrik değil sadece "nimeti inkâr edenler" anlamında kâfirdir. Bu sebeple onlara "isti'râz" uygulanamayacağı gibi erkekleri, ele geçirilen silâh, at ve mühimmat gibi ganimetlerin dışında kalan kadınları, çocukları ve malları haramdır.

Başka bir imkân bulunmadığı takdirde kötülüğün önlenmesi ve adaletin uygulanabilmesi amacıyla cihada başvurmak zaruridir. İmam kendilerine muhalif olan Müslümanları kendi inançlarına çağırmalı, reddederlerse onlara karşı da cihad ilân etmelidir. Yine İbâdiyye'ye göre muhaliflerinin bulunduğu yer iman bölgesi değil tevhid bölgesi, idarecilerinin bulunduğu ordugâhlar da zulüm bölgesi olduğundan bunlara da cihad açılmalıdır. İbâdîler, diğer Haricî fırkaların aksine muhaliflerinin arasında oturan Hâricîler'in (kaade) tekfir edilemeyeceğini söyler. İbâdiyye'nin itikadî görüşlerinin temelini son derece geniş bir şekilde ele alınan iman anlayışı teşkil eder. Onlara göre iman ikrar, amel, niyet, sünnete uymak, inanç konusunda hiçbir kimse için mazeret tanımamak, süflî arzulara uymamak ve takva yoluna girmekten ibarettir. Farzlardan birinin yerine getirilmemesi veya haram olan bir şeyin işlenmesi durumunda ortadan kalkar. İlâhî sıfatlar konusunda teşbihe kesinlikle karşı çıkan İbâdiyye, Allah'ı yaratıkların sıfatlarıyla vasıflandıran kimsenin O'nu hakkıyla tanımadığını ve hataya düştüğünü kabul eder. İbâdî âlimleri, Allah'ın isim ve sıfatlarını benimsemekle birlikte kadimlerin çoğalacağı endişesiyle O'nun temel sıfatının kıdem olduğunu söylerler. Bu anlayıştan hareketle Mu'tezile ve Zeydiyye'nin çoğunluğu gibi Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olduğunu kabul ederler.

Günahkâr kimse için şefaatin söz konusu olamayacağını, aksi halde Allah'ın vaad ve vaîd ilkelerinin bozulacağını ileri süren İbâdîler kader konusunda Eş'ariyye'ye yaklaşır. Allah'ın görülmesi (rü'yetullah) konusunda ise yine Mu'tezile doğrultusunda bunun dünyada da âhirette de mümkün olmadığını ileri sürerler.

Haricî fırkalarının büyük çoğunluğunun benimsediği büyük günah (kebîre) telakkisinden bazı önemli noktalarda ayrılan İbâdiyye bu hususta büyük ölçüde Mu'te-zile'ye yaklaşır. Onlara göre Allah insanları mümin ve kâfir olmak üzere iki statüye ayırmıştır. Artık münafık, âsi. zâlim, fâsık olarak dünyayı terkeden kimse kâfirdir. Küfür de nimet küfrü ve şirk küfrü olmak üzere ikiye ayrılır. Şu

halde büyük günah işleyen bir Müslüman mümin değil muvabhidir ve nimet küfrü içindedir. Böyle bir kimsenin cehenneme girip orada ebedî kalacağı kesindir; yegâne kurtuluş yolu ise tövbedir, çünkü Allah tövbe etmedikçe büyük günahları bağışlamaz. Esasen İbâdiyye, ilk büyük imamlarından Câbir İbn Zeyd el-Ezdînin görüşlerine uyarak ilâhî azabın üç halde gerçekleşeceğini ileri sürer: İşlenen günahtan tövbe etmemek, kötülükleri ortadan kaldıracak iyiliklerden uzak kalmak, günahlardan geri dönmek ve Allah'a sığınmaya çalışmamak. Bu konulardan birinde bulunan kimse ister küçük ister büyük günah işlemiş olsun mutlaka cezasını çecektir.

İbâdî grupları, sahabenin rivayetlerinin geçerliliğini sağlayacak adl sıfatını taşıyıp taşımadığı konusunda farklı görüşler benimsemişlerdir. Bir kısmına göre Kur-'an'ın fâsik olduğunu bildirdiği Velid İbn Ukbe ve Sa'lebe İbn Hâtîb gibiler hariç aşap âdildir. Bazıları da sahabenin hepsinin âdil olduğu, fiten ile ilgili olanlar dışında diğer nakillerinin kabul edilebileceği görüşündedir. Diğerlerine göre ise sahâbîler öbür insanlar gibi olup adaleti bilinenlerin rivayeti kabul edilir, bilinmeyenler de araştırılarak sonucuna göre davra-nılır.

İbâdiyye'nin alt Grupları: İbâdiyye, erken sayılabilecek bir dönemde itikadî ve siyasî açıdan çeşitli bölünmelere uğramış ve birçok kola ayrılmıştır. Pek çoğu önemsiz sayılabilecek sebeplerle ana bünyeden ayrılan bu kollar varlıklarını uzun süre devam ettirememişlerdir. Esasen ilk bölünmeler kit-mân devrinde itikadî mahiyette olmuş, fakat siyasî bir bütünlük ve güç elde edilmeye başlandığı zamanlarda da dinî-si-yasî farklılıklar ağır basmıştır.

Hârisiyye. H. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında Haris İbn Yezîd (Mezyed) adlı İbâdî âlimi tarafından kurulmuştur. Kader ve istitâ-atin fiilden önce olduğu yolundaki Mu'te-zilî görüşü benimseyen fırka, Basra İbâdî meşâyihinin başı olan Ebû Ubeyde'den ayrılmıştır.

Tarîfiyye. Güney Arabistan'da İmam Tâlibü'l-Hakk'ın arkadaşlarından biri olan Abdullah İbn Tarif tarafından kurulmuş olup İbâdiyye'nin ana bünyesini oluşturan Vehbiyye ile Nükkâriyye'den sonra doğuda III. (IX.) yüzyılda en çok taraftan bulunan fırkadır.

Vehbiyye. Rüstemîler'in ilk imamı Ab-durrahman İbn Rüstem'in kendisinden sonraki imamı belirlemek üzere kurduğu alt kişilik şûra oğlu Abdülvehhâb İbn Abdurrahman'ı imam seçince şûra üyelerinden Ebû Kudâme Yezîd İbn Fendin, imamın belli bir cemaatle anlaşarak işlerini yürütmesini ve daha faziletli bir imam adayı ortaya çıktığında istifa edip görevi ona bırakmasını istemişti. Abdülvehhâb taraftarları bu düşüncüyü kabul etmemiş, muhalifleri Nükkâriyye diye anılırken kendileri Vehbiyye adını benimsemiş ve İbâdiyye'nin ana grubunu oluşturmuşlardır.

Nükkâriyye. İbâdiyye'nin Vehbiyye'den sonra en büyük taraftara sahip olan kolu olup Tâhert Rüstemî imametini inkâr ettikleri için bu isimle anılmış, bunlara ayrıca Şa'biyye, Yezîdiyye veya Mistâve de denmiş, kendileri ise Mahbûbiyyûn adını kullanmışlardır. Kuzey Afrika'da III. (IX.) yüzyılda önemli rol oynayan fırkanın ilk imamı Ebû Ammâr Abdülhamîd el-A'mâ, ondan sonra ise "gerçek müminlerin şeyhi" sıfatıyla imam seçilen Ebû Yezîd. Mah-led İbn Keydâd'dır. Ebû Yezîd Nükkârîjmâ-metini on iki kişiden oluşan ve azzâbe denen bir temsilciler meclisiyle birlikte yönetmiş, Ezârika ile Mağrib Sufriyyesi'ni takiben isti'râz görüşünü benimsemekle İbâdî inanişinden ayrılmıştır. İlâhî sıfatların mahlûk olduğunu, imametın farz telakki edilemeyeceğini, efdal varken mef-dûlün imam sayılamayacağını, zalim idarecinin arkasında namaz kılınamayacağını ileri süren Nükkâriyye Allah'ın nafîle ibadetleri emretmediği, takıyyenin geçerli olduğu durumlarda içki içilebileceği gibi görüşlere sahiptir (Ali Yahya Muammer, 11, 14-20). Nükkârîler'in en çok bulundukları yer Mağrib'dir. Ancak kendilerine az da olsa Uman ve Güney Arabistan'da da rastlanmıştır.

Nefâsiyye. Muhtemelen III. (IX.) yüzyıl başlarında Bilâdülcerîd bölgesinde Kantrâre'de ortaya çıkan bir fırkadır. Kurucusu Nefâs (Neffâs), Rüstemî imamı Eflah İbn Abdülvehhâb'ı Ağlebîler'e karşı savaşmadığı ve lüks bir hayat sürdüğü için suçlamıştır. Allah'a "dehr" (zaman, felek) denilebileceğini ileri süren Ne-fâs'ın bazı fikhî konularla ilgili kendine has görüşleri vardır. Nefâs'ın taraftarlarına V. (XI.) yüzyılda Cebelinefûse'de, VIII. (XIV.) yüzyılda Tunus'un güney uçlarında rastlanmıştır. Günümüzde bu fırkanın Neffâtî adını alan az sayıdaki mensupları Garyân ve Cebelinefûse'de bulunmaktadır.

Halefiyye. Trablus'ta II. (VIII.) yüzyılın sonlarına doğru tamamen siyasî menşeden doğan bu kol, Ebû'l-Hattâb Abdûlâ'l-lâ İbn Semh el-Meâfirî'nin soyundan gelen Halef İbn Semh tarafından

kurulmuş olup özellikle Kuzeybatı Trablus'ta taraftarları mevcuttu.

Ömeriyye. II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında îsâ İbn Ömer'in (Umeyr) kurduğu bu grup Vehbiyye'den ayrılmıştır. Bazı görüşleri III. (IX.) yüzyılın ilk yarısında Ahmed İbn Hüseyin (Hasan) et-Trablusî (el-Atrâbulusî) tarafından kurulan Haseniyye'ye (Hüsey-niyye) çok benzer. Kur'an'la ilgili konularda Abdullah İbn Mes'ûd'un mushafını takip eden fırkanın taraftarlarına sadece Kuzey Afrika'da rastlanmıştır.

Fersiyye. IV. (X.) yüzyılın ilkyarısında teşekkül etmiştir. Kurucusu. Vercelân vahasında hüküm sürmüş olan Rüstemî imamlarının soyundan Süleyman İbn Ya'-kûb İbn Eflah'tır. Çağdaş İbâdî âlimi Ali Yahya Muammer'e göre Fersiyye müstakil bir fırka olmayıp Süleyman İbn Ya'kûb'un bazı tâli konulardaki ictihadlarını ifade etmektedir.

Ashâbü't-tâat. Kaynaklarda hakkında yeterli bilgi bulunmayan bu fırkaya göre Allah'ın rızası amaçlanmadan, hatta niyet edilmeksizin yapılan iyilikler ve işlenen ameller de taat sayılıp mükâfata vesile olur.

Dahhâkiyye. Müslüman bir cariye'nin gayri müslimlere satılabileceğini kabul eden bu fırka, takıyye bölgesinde bulunan müslüman bir kadının kendi kavminden olmak üzere gayri müslim bir erkekle evlenebileceğini söyler.

Sekkâkiyye. Kurucusu Abdullah es-Sekkâk olup dönemi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda onun cemaatle namaz kılmayı ve ezan okumayı bid'at olarak gördüğü ve ayrıca sünnet, icmâ ve kıyası reddettiği, bu yüzden Vehbiyye'nin kendisini müşrik saydığı kaydedilmekle beraber günümüz İbâdîler'i bu grubun kendileriyle herhangi bir ilişkisinin bulunmadığını belirtirler. Bu kolun her zaman az sayıda bulunan mensupları V. (XI.) yüzyılın sonlarında tamamen kaybolmuştur.

Hafsiyye. Hafs İbn Ebû'l-Mikdâm'a nis-bet edilen bu gruba göre şirk ile iman arasındaki fark mârifetullahtan ibarettir. Allah'a iman ettiği halde nübüvvet müessesesini ve âhiretin varlığını inkâr eden yahut haram kılınmış şeyleri işleyen kimse müşrik değil kâfirdir, Allah'ı inkâr edenler ise müşriktir.

Yezîdiyye. Yezîd İbn Ebû Enîse'ye (Yezîd İbn Ebû Üneyse) izafe edilen bu fırkayı zaman zaman Nökkâriyye için kullanılan Yezîdiyye adıyla karıştırmamak gerekir. Yezîd İbn Ebû Enîse'ye göre Allah. Arap ırkından olmayan bir peygambere yeni bir kitap indirecektir. Onun bu görüşünün. Arap olmayan bazı müslüman topluluklarının Araplar'dan üstün oldukları yönündeki duygularını dile getirdiğini kabul etmek mümkündür. Nitekim Berberîler'in üstünlüğü tezi İbâdiyye'nin Vehbiyye kolunda göze çarpmaktadır.

Günümüzde İbâdiyye

Kabile zihniyetiyle kendi içine kapanarak dar bir düşünce ve hayat anlayışını benimseyen ve böylece bugün varlıkları silinmiş bulunan diğer Haricî fırkalarının aksine çeşitli İslâm mezheplerinin kendilerine uygun düşen anlayışlarından faydalanma yoluna giden, hareketlerine yön verecek ve devamlarını sağlayacak kaynakları benimseyen İbâdiyye günümüzde başta Uman olmak üzere Hadramut, Zengibar, Libya, Tunus, Cezayir ve Batı Sahrâ'nın çeşitli yerlerinde bulunmaktadır. II. (VIII.) yüzyılın ortalarından beri Uman'da altmışın üzerinde imam seçildiği bilinmektedir. XVIII. yüzyıldan itibaren bir İbâdî sultanın hâkimiyetiyle İbâdî kabilelerinin liderleri tarafından seçilen dinî ve cismanî yetkileri haiz imamın mücadelesi Uman'da politik ve dinî tarihin odak noktasını oluşturmuştur. Son asırda Uman sultanları seçilen İbâdî imamlarını kabile liderleri gibi değerlendirmişlerdir. 1992 yılı itibariyle nüfusu 1.500.000 civarında bulunan Uman'ın %40-45'i İbâdîdir. Bugünkü Uman Sultanı Kâbus İbn Saîd İbn Teymûr da İbâdiyye mezhebine mensup olup 1749'dan bu yana idareyi elinde bulunduran hanedanın temsilcisidir ve 1970'ten beri hâkimiyetini sürdürmektedir. Son yıllarda Uman Kültür Bakanlığı'nın İbâdiyye kaynaklarını yayımlama konusunda büyük çaba sarfettiği görülmektedir.

Sayısız pek fazla olmayan Hadramut İbâdîleri yanında Zengibar'daki İbâdîler daha çoktur. Son yıllarda halkın çoğunun Şafî mezhebine girmesiyle İbâdî sayısında azalma gözlenmekle birlikte yine de Zengibar'ın hâkim ailesi ve çevresi İbâdiyye'ye mensuptur. İbâdîlik Kuzey Afrika'nın Özellikle Berberî kabileleri arasında yaygındır. Libya'da Trablus'un Züvâre ve Cebel-i nefûse bölgelerinde,

Tunus'un Cerbe mıntıkasında ve Cezayir'in Vercelân ve Vâdi Mizâb mevkilerinde yaşayan halk arasında İbâdîlik devam etmektedir. Günümüzde bütün İbâdîler'in sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte 2-3 milyon civarında tahmin edilmektedir.

Çeşitli Haricî liderleri ve gruplarının yöneticilerin sert tepki ve uygulamalarına, hatta zulümlerine mâruz kaldığı bilinmektedir. Ancak genellikle Haricîler, dinî vecibelerini eksiksiz olarak yerine getirmeye çalışmakla birlikte sert tabiatlı, kendilerine mensup olmayan Müslüman gruplara karşı merhametsiz olmakla nitelendirilmiştir. Bu sebeple Haricî ruhu haşin, âsî ve çevresine uyum sağlamayan bir insan tipinin simgesi olarak telakki edilmiştir.